

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА В СИСТЕМІ ОСВІТИ

Курс лекцій

**Житомир
Вид-во ЖДУ ім. І. Франка
2015**

УДК 371.015.3
ББК 88.84
П 86

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Житомирського державного університету
імені Івана Франка
(протокол №3 від 23.10.2015 р.)*

Рецензенти:

Музичко Л.В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології
з наукових питань КНЕУ ім. В. Гетьмана

Шуневич О.М. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання
навчальних предметів Житомирського ОППО

П 86

Психологічна служба в системі освіти: Курс лекцій. / Укладач:
І.С. Загурська. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2015. – 166 с.

Курс лекцій до навчальної дисципліни «Психологічна служба в системі освіти» розроблено відповідно до місця та значення дисципліни за структурно-логічною схемою, передбаченою освітньо-професійною програмою бакалавра з напрямку підготовки 6.030103 «Практична психологія». Вона охоплює всі змістові модулі, визначені освітньо-професійною програмою.

Курс лекцій має такі структурні компоненти: зміст, вступ, теми лекційного курсу дисципліни, короткий термінологічний словник, список базової, допоміжної літератури та електронних ресурсів. Додатки містять необхідні нормативно-правові документи, які необхідні для планування та організації роботи практичного психолога.

УДК 371.015.3
ББК 88.84

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Мета і завдання курсу.....	4
Структура навчальної дисципліни.....	6
Лекційний курс	8
Тема 1. Теоретичний аналіз проблеми організації психологічної служби.....	8
Тема 2. Організація та планування роботи практичного психолога	33
Тема 3. Зміст роботи психолога з дітьми дошкільного віку.....	63
Тема 4. Особливості роботи психолога з молодшими школярами.....	83
Тема 5. Специфіка роботи психолога з підлітками та старшокласниками.....	107
Тема 6. Особливості роботи психолога з батьками та педагогічними колективами.....	117
Короткий термінологічний словник	125
Список базової, допоміжної літератури та електронних ресурсів...	132
Додатки	148
<i>Додаток А. Положення про психологічну службу системи освіти України (від 02.07.2009 № 616)</i>	148
<i>Додаток Б. Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Щодо розподілу робочого часу у практичних психологів та соціальних педагогів» (від 26.09.12 № 1/9-683)</i>	155
<i>Додаток В. Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Про оптимізацію діяльності працівників психологічної служби» (від 17.09.2015 № № 1/9-442)</i>	156
<i>Додаток Д. Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Щодо організації та проведення «години психолога» у загальноосвітніх навчальних закладах» (04.07.12 № 1/9-488)</i>	166

ВСТУП

Робота практичного психолога в закладах освіти потребує не тільки загального високого рівня теоретичних знань, а й вміння вирішувати практичні завдання. Логічне поєднання теорії та практики можливе на основі знань науково-методичних засад планування та організації роботи фахівця.

Основною **метою** викладання дисципліни «Психологічна служба в системі освіти» є набуття майбутніми практичними психологами знань щодо основних нормативних документів, які регламентують професійну діяльність, формування навичок планування та проведення дослідницької, корекційної, розвивальної та консультативної роботи; розвиток вмінь виконувати професійно-орієнтовані завдання.

Завдання курсу:

1. Ознайомлення з нормативно-правовою базою діяльності практичних психологів у сфері освіти.
2. Ознайомлення з основними видами діяльності психолога та документами, які її регулюють.
3. Ознайомлення з особливостями роботи та підготовкою практичного психолога до роботи в системі освіти.
4. Оволодіння навичками проведення психодіагностичної, корекційної, розвивальної та консультаційної роботи з дітьми різних вікових груп та дорослими.
5. Оволодіння навичками виконання професійно-орієнтованих завдань з психології.

По завершенню вивчення курсу студенти повинні **знати**:

- етичні аспекти роботи практичних психологів;
- нормативно-правову базу діяльності практичних психологів в системі освіти;
- основні види діяльності та форми роботи практичних психологів;

- особливості проведення психодіагностичної, корекційної, розвивальної та консультативної роботи з дітьми різних вікових груп та дорослими.

По завершенню вивчення курсу студенти повинні мати такі **вміння** освітньо-професійна програма, додаток Б та рішення методологічного семінару кафедри (Протокол №3 від 31.01.2013 р.):

- аналізувати та узагальнювати наукові літературні джерела;
- складати план роботи на рік та план роботи на місяць практичного психолога в закладах освіти;
- оформлювати основну документацію практичних психологів в системі освіти;
- виконувати професійно-орієнтовані завдання.

Зміст курсу лекцій до навчальної дисципліни «Психологічна служба в системі освіти» відповідає освітньо-кваліфікаційній характеристиці та освітньо-професійній програмі підготовки фахівців за напрямком «Практична психологія». Авторка висловлює щире подяку академіку **Валентину Олексійовичу Моляко** та завідувачу лабораторії психології обдарованості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, професору **Олександровичу Музиці** за науково-методичні ідеї, які лягли в основу побудови змісту окремих тем лекційного курсу.

Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
		У тому числі						У тому числі				
	Всього	Лекції	Практичні	Лабораторні	Індивідуальна робота	Самостійна робота	Всього	Лекції	Практичні	Лабораторні	Індивідуальна робота	Самостійна робота
Модуль 1. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ. РОБОТА ПСИХОЛОГА З ДОШКІЛЬНИКАМИ.												
Змістовий модуль 1. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ В СИСТЕМІ ОСВІТИ.												
Тема 1. <i>Теоретичний аналіз проблеми організації психологічної служби.</i>	8	2	2			5	8	2				7
Тема 2. <i>Організація та планування роботи практичного психолога.</i>	8	2				5	8					7
Разом за змістовим модулем 1	16	4	2			10	16	2				14
Змістовий модуль 2. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА В ДОШКІЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ.												
<i>Тема 3. Зміст роботи психолога з дітьми дошкільного віку.</i>	6	2	2	2		3	7		2			5
Тема 4. <i>Роль психологічної служби у підготовці дитини до школи.</i>	7					3	6			6		
Тема. <i>Порівняльна характеристика етичного кодексу психолога за рубежом та українського етичного кодексу.</i>	4					4	4					4
Виконання ІНДЗ (ПОЗ)*	3				3		3				3	
Разом за змістовим модулем 2	20	2	2	2	3	11	20		2			
Разом за модулем 1	36	6	4	2	3	21	36	2	2		3	29

Модуль 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ.												
Змістовий модуль 3. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ.												
Тема 5-6. <i>Особливості роботи психолога з молодшими школярами. Організація психологічної допомоги молодшим школярам.</i>	10	2	2	2		4	10	2		1		7
Тема 7-8. <i>Специфіка роботи психолога з підлітками та учнями старших класів.</i>	9	2	1	1		5	9			1		8
Разом за змістовим модулем 3	19	4	3	3		9	19	2		2		15
Змістовий модуль 4. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГА З БАТЬКАМИ ТА ПЕДАГОГІЧНИМИ КОЛЕКТИВАМИ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ.												
Тема 9. <i>Особливості роботи психолога з батьками та педагогічними колективами у закладах освіти.</i>	9	2	1	1		5	7					7
Тема 10. <i>Робота психолога із соціально та педагогічно занедбаними дітьми.</i>												
Тема. <i>Особливості роботи психолога в психолого-медико-педагогічній консультації.</i>	5					5	7					7
Виконання ІНДЗ (ПОЗ)*	3				3		3				3	
Разом за змістовим модулем 4	17	2	1	1	3	10	17				3	16
Разом за модулем 2	36	6	4	4	3	19	36			2	3	31
Усього годин	72	12	8	6	6	40	72	4	2	2	6	58

ЛЕКЦІЙНИЙ КУРС

ЛЕКЦІЯ 1

Тема. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ

Мета: ознайомити студентів із історичними аспектами виникнення професії психолога.

Основні поняття: *психологічні знання, психологічна служба в системі освіти, освітньо-кваліфікаційна характеристика, освітньо-професійна програма, структура психологічної служби, рівні підготовки психологів.*

ПЛАН

1. Історія розвитку психологічних знань.
2. Психологічна служба в сфері освіти:
 - а) історія зарубіжної практичної психології;
 - б) історія вітчизняної психологічної служби в системі освіти.
3. Структура, управління та зміст діяльності психологічної служби за рубежом та в Україні.
4. Підготовка практичних психологів в Україні та закордоном.

Питання з теми, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Професійна підготовка психологів-психотерапевтів в Україні.
2. Міжнародні та регіональні документи про права людини.

1. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ

Психологічні знання мають досить давню історію. Перші системи науково-психологічних знань з'явилися в древніх культурах Греції, Китаю, Індії, Єгипту.

Перед тим, як стати самостійною наукою, психологія розвивалася в межах інших наук, насамперед у межах **філософії**. Древні філософи у зміст поняття «душа» вкладали причину життя, дихання, пізнання. Наукова психологія у той час не була професійною діяльністю, не було професійних психологів. Найбільш значним внеском у психологію відзначилися древньогрецькі філософи. Вони вважали, що душа є скрізь, де є рух і тепло.

Наприклад, **Демокріт** всі явища духовного життя намагався пояснити фізичними і навіть механічними причинами [Цит. за 16, с.58].

Сократ стверджував, що до розуміння духовних явищ можна підійти за допомогою спеціально сформульованих запитань до людини («сократівські бесіди») [Цит. за 16, с. 62].

Досліджуючи пізнавальні процеси, **Платон** підкреслював значення відчуттів, пам'яті та мислення. Платон був першим вченим, який говорив про мислення як про самостійний психічний процес [53].

Арістотель запропонував наукове пояснення органам чуттів: зору, слуху, сенсорним органам. Його трактат «**Про душу**» вважають першим спеціальним психологічним твором, у якому було викладене систематизоване вчення про психіку [1].

В епоху **Відродження** з'явився інтерес до наукових досліджень душі. Найбільший внесок у розвиток психологічних знань внесли **Р. Декарт, Б.Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк** [Цит. за 16, с. 85-110].

Становлення психології як самостійної науки відноситься до **другої половини 19 століття**. *Об'єктивні методи* дослідження набувають все більшого значення порівняно з *інтроспективним методом*.

Найбільший внесок у розвиток психології у цей час належить німецькому фізику, психологу, філософу **Густаву Фехнеру** (розвиток науки психофізики, до завдань якої належить вивчення зв'язку між психічними і фізичними явищами); німецькому психологу **Герману Ебінгаузу** (експериментальне вивчення процесів пам'яті); американському психологу **Віл'яму Джемсу** (вивчення роботи мозку, розвиток пізнавальних процесів і емоцій, розвиток особистості); німецькому психологу, фізіологу, філософу **Вільгельму Вундту** (заснування у Лейпцизі першої у світі експериментальної психологічної лабораторії); американському психологу **Едварду Тітченеру** (вивчення часу реакції під час пізнавальних процесів); **В.М. Бехтерову** (формулювання основних принципів об'єктивної психології, розвиток рефлексології) [Цит. за 16, с. 158]; **І.М. Сеченову** (основи психічної регуляції поведінки) [61]; **І.П. Павлову** (вчення про вищу нервову діяльність; теорія умовних рефлексів) [47].

Всі описані передумови розвитку психології як самостійної науки стали основою для **появи професії «психолог» (20 століття)**. Найбільшого розвитку професія психолога отримала в США, Великобританії, Франції, Німеччині, Австрії, Швейцарії, Росії [11; 14; 27; 28; 56].

Протягом 20 століття у суспільстві поступово сформулювалося соціальне замовлення на психологічну діяльність, вона стає соціально визнаною і отримує нормативно-правову основу (з'являються юридичні документи, які регламентують статус практичного психолога, зміст та форми його діяльності).

2. ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА В СФЕРІ ОСВІТИ:

а) історія зарубіжної практичної психології;

Закордоном ще в кінці 19 століття виникла і почала інтенсивно розвиватися педагогічна психологія. Так, американський психолог **Стенлі Холл ще в 1891 році** почав видавати журнал *«Педагогічний семінар»*. Це був перший журнал присвячений проблемам педагогічної і дитячої психології. У Франції проблемами психологічної служби займався Альфред Біне. У **1905 році** Міністерство освіти Франції звернулося до **Біне** з проханням розробити спеціальні психологічні методи, що допомогли б виявити дітей, які не можуть навчатися за загальноосвітньою програмою. Так з'явилася відома методика вивчення розумового розвитку дитини – **шкала для вимірювання інтелекту – тест Біне-Сімона**. За допомогою цієї шкали можна було виявляти дітей із ЗПР.

Відтоді починається практична психологічна робота у сфері освіти. Вводяться посади практичних психологів.

У **1909 р.** у Франції починає функціонувати перша ПС.

У **1913 р.** в Англії почав працювати перший шкільний психолог.

У **1915 р.** в США – перший американський психолог.

У **1920 р.** в Швейцарії відкривається консультаційний пункт з проблем педагогічної та дитячої психології.

У **1951 р.** МОН Франції представило опис функцій шкільних психологів.

У **60-х роках** у США була створена професійна організація шкільних психологів.

У **80-х роках** у США створюється Національна асоціація шкільних психологів.

На цей час ПС закордоном чітко регламентована та має нормативно-правову основу [10; 16; 27; 28; 51].

б) історія вітчизняної психологічної служби в системі освіти.

Перші спроби практичного використання психології у навчанні та вихованні дітей виникли ще на початку 20 століття. Займалися цими питаннями спеціалісти в області педології. Змістом педології як наукової і практичної сфери діяльності було комплексне вивчення дитини. Однак у **1930 роках** педологи-практики перебільшили значення вимірювання психічного розвитку дітей. Це перебільшення характеризувалося широким використанням тестів у школі, що нерідко призводило до необґрунтованих висновків про розумовий розвиток дітей та переводу їх до спецшкіл.

Педологія різко критикувалася у постанові ЦК ВКП(б) 1936 року «Про педологічні перекручення в системі наркомпросів» і була оголошена шкідливою наукою. Цей факт призвів до багаторічного занепаду у розвитку дитячої психології. Лише наприкінці **60-х років** поновлюється пошук практичної участі психологів у роботі школи.

З **1975 року** вже працює ряд психологів у спеціальних школах-інтернатах для «важких» підлітків. З **1980 року** – у вигляді експерименту – в деяких загальноосвітніх школах. З початку **80-х років** ПС починає активно розвиватися. У **1984 році** в Москві в Інституті психології була проведена перша Всесоюзна конференція з питань ПС у Радянському Союзі.

У **1988 році** вийшла *постанова Державного комітету СРСР з питань освіти про введення ставки психолога у всі навчально-виховні заклади. У ВНЗ організовується підготовка відповідних спеціалістів [9; 14; 27; 28; 29].*

Системна робота із **створення психологічної служби в освітній галузі України** розпочалася з **1991 р.**, коли в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПН України був створений новий підрозділ – **Центр психологічної служби в системі народної освіти**. У листопаді того ж

року відбулася перша всеукраїнська конференція з практичної психології (м. Луцьк).

У 1993 р. було розроблено і прийняте перше положення про психологічну службу системи освіти. 7 липня 1998 р. спільним наказом Міністерства освіти України та Академії педагогічних наук України було створено **Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи** як головну організацію психологічної служби, що здійснює методичне керівництво усією психологічною службою системи освіти.

23 квітня 2004 р. вперше в історії Української держави Колегія Міністерства освіти і науки України розглянула питання про стан і перспективи розвитку психологічної служби системи освіти. Колегія схвалила *«Стратегію розвитку психологічної служби системи освіти України на період до 2008 р.»*. Відтоді **23 квітня вважається Днем практичного психолога.**

У квітні **2008 р.** засідання Колегії Міністерства освіти і науки схвалило *Концепцію розвитку психологічної служби системи освіти на період до 2012 р.*

У **2009 р.** була прийнята нова редакція **Положення про психологічну службу системи освіти України.**

Сьогодні психологічна служба інтенсивно розвивається. У районах і містах створюються центри психологічної служби, відбуваються інтеграційні процеси з системою *психолого-медико-педагогічних консультацій*, створюються психологічні служби у вищих навчальних закладах [48; 49; 167; 172].

Психологічна служба системи освіти є складовою частиною державної системи охорони фізичного і психічного здоров'я молодих громадян України. Вона діє на підставі *ст.ст.21, 22, Закону України «Про освіту»* з метою виявлення і забезпечення оптимальних соціально-

психологічних умов для розвитку особистості дитини, забезпечення ефективності навчально-виховного процесу в навчальних закладах.

Психологічна служба в системі освіти – це сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що складають єдину систему, основу якої становлять фахівці у сфері практичної психології і соціальної педагогіки: практичні психологи, соціальні педагоги, методисти, директори (завідувачі) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби.

Психологічна служба забезпечує своєчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку вихованців, учнів і студентів, мотивів їх поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей, створення умов для саморозвитку та самовиховання, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів.

Діяльність психологічної служби в системі освіти України забезпечується практичними психологами, соціальними педагогами, методистами та директорами (завідувачами) навчально-методичних кабінетів (центрів).

За своїм статусом працівники психологічної служби належать до педагогічних працівників і відповідно до чинного законодавства користуються всіма правами і гарантіями, передбаченими для них.

До складу працівників психологічної служби входять: практичні психологи, соціальні педагоги, методисти та консультанти психолого-медико-педагогічних консультацій. Психологічна служба є органічною складовою системи освіти України.

НОРМАТИВНІ ДОКУМЕНТИ

Загальні

1. Конституція України.
2. Закон України № 1060 «Про освіту».

3. Закон України 2000-04-06 № 1642-III «Про загальну середню освіту».
4. Закон України 2001, № 49 «Про дошкільну освіту».
5. Закон України 1999-05-13 № 652-XIV «Про професійно-технічну освіту».
6. Закон України 2000-12-07 № 2120-III «Про позашкільну освіту».
7. Закон України № 2984 «Про вищу освіту».
8. Постанова Кабінету Міністрів України 1993-11-03 № 896 «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»))».

Про психологічну службу:

1. Положення про психологічну службу системи освіти України (03.05.99, № 127 у новій редакції наказу МОН України від 02.07.2009 № 616).
2. Лист МОН України «Щодо планування діяльності, ведення документації і звітності усіх ланок психологічної служби системи освіти України» (27.08.2000 № 1/9 – 352).
3. Про затвердження Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів (№ 691 від 19.10.2001).
4. Положення про експертизу психологічного і соціологічного інструментарію, що застосовується в навчальних закладах Міністерства освіти і науки України (наказ МОН України від 20.04 2001р. № 330).
5. Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Щодо розподілу робочого часу у практичних психологів та соціальних педагогів» (від 26.09.12 № 1/9-683).

6. Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України «Щодо організації та проведення «години психолога» у загальноосвітніх навчальних закладах» (04.07.12 № 1/9-488).

3. СТРУКТУРА, УПРАВЛІННЯ ТА ЗМІСТ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ ЗА РУБЕЖЕМ ТА В УКРАЇНІ

Закордоном шкільна ПС має різну форму. Часто зустрічається **такий варіант: шкільний психолог – це вчитель**, який отримав спеціальну підготовку. Він обслуговує 1 або декілька шкіл. Основне завдання - консультація шкільного персоналу з питань навчання та виховання дітей. Психолог працює разом із асистентом, який допомагає в організаційних питаннях.

У **Швеції** психологи працюють в **«команді» з трьох осіб**. Вони приїжджають в школу та вирішують проблеми, які ставлять перед ними педагогічні працівники.

У **США** ПС часто функціонує у вигляді **консультаційного, медичного, психіатричного, медико-психолого-педагогічного центрів**. Психолог не входить до штатного розпису, а обслуговує цілу сітку шкіл. В основному психологи центру працюють із «проблемними» дітьми.

У **Бельгії, Голандії, Франції** ПС в першу чергу виконує **профорієнтаційні завдання** [10; 14; 16; 27; 28].

Структура психологічної служби в системі освіти України

Як зазначено в *Положенні про психологічну службу системи освіти України*, Психологічна служба складається з **таких основних ланок**:

1. Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи.
2. Обласні, районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти або методисти районних (міських) методичних кабінетів управлінь (відділів) освіти з психологічної служби.

3. Підрозділи психологічної служби у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації.

4. Практичні психологи і соціальні педагоги навчальних закладів усіх типів.

Науково-методичне керівництво психологічною службою системи освіти здійснює **Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи** МОН і АПН України.

Обласні, міські навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти створюються місцевими органами виконавчої влади, підпорядковуються засновнику з усіх питань діяльності, а у частині науково-методичного забезпечення – *Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи*.

Районний (міський) навчально-методичний кабінет (центр) психологічної служби системи освіти підпорядковується засновнику з усіх питань діяльності, а в частині науково-методичного забезпечення діяльності психологічної служби – *обласному навчально-методичному кабінету (центру) психологічної служби системи освіти*.

Психологічна служба вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації підпорядковується керівнику або одному з його заступників, а у частині науково-методичного забезпечення – *Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи* [172].

АТЕСТАЦІЯ практичних психологів проводиться відповідно до **Типового положення про атестацію педагогічних працівників** (із змінами згідно наказу МОН МСУ від 20.12.2011 №1473).

Атестація педагогічних працівників – це система заходів, спрямована на всебічне комплексне оцінювання їх педагогічної діяльності, за якою визначаються відповідність педагогічного працівника займаній посаді, рівень його кваліфікації, присвоюється кваліфікаційна категорія, педагогічне звання.

Метою атестації є стимулювання цілеспрямованого безперервного підвищення рівня професійної компетентності педагогічних працівників, росту їх професійної майстерності, розвитку творчої ініціативи, підвищення престижу й авторитету, забезпечення ефективності навчально-виховного процесу.

Атестація педагогічних працівників навчальних та інших закладів є обов'язковою. Атестація може бути черговою або позачерговою. Чергова атестація здійснюється один раз на п'ять років.

Умовою чергової атестації педагогічних працівників є обов'язкове проходження не рідше одного разу на п'ять років підвищення кваліфікації на засадах вільного вибору форм навчання, програм і навчальних закладів.

Ця вимога не розповсюджується на педагогічних працівників, які працюють перші п'ять років після закінчення вищого навчального закладу.

Позачергова атестація проводиться за заявою працівника з метою підвищення кваліфікаційної категорії (тарифного розряду) або за поданням керівника чи педагогічної ради навчального закладу з метою присвоєння працівнику кваліфікаційної категорії, педагогічного звання та у разі зниження ним рівня професійної діяльності.

Позачергова атестація з метою підвищення кваліфікаційної категорії може проводитися не раніш як через два роки після присвоєння попередньої.

Кваліфікаційні вимоги до категорій

Випускникам вищих навчальних закладів, які отримали повну вищу освіту, при прийомі на роботу встановлюється кваліфікаційна категорія «спеціаліст».

Кваліфікаційна категорія «спеціаліст другої категорії» присвоюється педагогічним працівникам, які відповідають вимогам, встановленим до працівників з кваліфікаційною категорією «спеціаліст», та які постійно вдосконалюють свій професійний рівень; використовують

диференційований та індивідуальний підхід до учнів; володіють сучасними освітніми технологіями, методичними прийомами, педагогічними засобами, різними формами позаурочної (позанавчальної) роботи та їх якісним застосуванням; застосовують інноваційні технології у навчально-виховному процесі; знають основні нормативно-правові акти у галузі освіти; користуються авторитетом серед колег, учнів та їх батьків. *Стаж роботи на посаді практичного психолога* – не менше **3-5 років**.

Кваліфікаційна категорія «спеціаліст першої категорії» присвоюється педагогічним працівникам, які відповідають вимогам, встановленим до працівників з кваліфікаційною категорією «спеціаліст другої категорії», та які використовують методи компетентнісно-орієнтованого підходу до організації навчального процесу; володіють технологіями творчої педагогічної діяльності з урахуванням особливостей навчального матеріалу і здібностей учнів; впроваджують передовий педагогічний досвід; формують навички самостійно здобувати знання й застосовувати їх на практиці; уміють лаконічно, образно і виразно подати матеріал; вміють аргументувати свою позицію та володіють ораторським мистецтвом. *Стаж роботи на посаді практичного психолога* – не менше **5-10 років**.

Кваліфікаційна категорія «спеціаліст вищої категорії» присвоюється працівникам, які відповідають вимогам, встановленим до працівників з кваліфікаційною категорією «спеціаліст першої категорії», та які володіють інноваційними освітніми методиками й технологіями, активно їх використовують та поширюють у професійному середовищі; володіють широким спектром стратегій навчання; вміють продукувати оригінальні, інноваційні ідеї; застосовують нестандартні форми проведення уроку (навчальних занять); активно впроваджують форми та методи організації навчально-виховного процесу, що забезпечують максимальну самостійність навчання учнів; вносять пропозиції щодо

вдосконалення навчально-виховного процесу в навчальному закладі. *Стаж роботи на посаді практичного психолога* – не менше **10-15 років** [174].

Зміст діяльності, особливості діяльності, нормативи чисельності практичних психологів, регламентація часу роботи описані у Положенні про ПС системи освіти України (наказу МОН України від 02.07. 2009 №616).

Табл.1. Нормативи чисельності практичних психологів дошкільних навчальних закладів

Місто		Село (селище)	
Чисельність груп	Максимальний норматив чисельності	Чисельність груп	Максимальний норматив чисельності
до 7	0,5	до 4	0,5
7 і більше	0,75	4 і більше	0,75
9 і більше	1,0	6 і більше	1,0

Посади практичних психологів дошкільних навчальних закладів компенсуючого типу та комбінованого типу, у яких є 2 і більше груп компенсуючого типу, дошкільних навчальних закладів (дитячих будинків) інтернатного типу, дошкільних навчальних закладів (центрів розвитку дитини) вводяться з розрахунку не більше однієї ставки на навчальний заклад за рахунок коштів загального фонду відповідного бюджету (для державних і комунальних дошкільних навчальних закладів).

Табл.2. Нормативи чисельності практичних психологів загальноосвітніх навчальних закладів

Місто		Село (селище)	
Чисельність учнів	Максимальний норматив чисельності	Чисельність учнів	Максимальний норматив чисельності
до 499	0,5	до 99	0,25

500 і більше	0,75	100 і більше	0,5
700	1,0	200 і більше	0,75
		300	1,0

Посади практичних психологів спеціалізованих шкіл (шкіл-інтернатів), гімназій, ліцеїв, колегіумів, загальноосвітніх шкіл-інтернатів, спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів), загальноосвітніх санаторних шкіл (шкіл-інтернатів), шкіл соціальної реабілітації, вечірніх (змінних) шкіл, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, позашкільних навчально-виховних закладів, професійно-технічних навчальних закладів; вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації вводяться з розрахунку не більше однієї ставки на навчальний заклад за рахунок коштів загального фонду відповідного бюджету (для державних і комунальних дошкільних навчальних закладів).

Посади соціальних педагогів дошкільних навчальних закладів (дитячих будинків) інтернатного типу та центрів розвитку дитини вводяться з розрахунку не більше однієї ставки на навчальний заклад за рахунок коштів загального фонду відповідного бюджету (для державних і комунальних дошкільних навчальних закладів) [169; 172].

Тривалість робочого тижня практичного психолога та соціального педагога визначається чинним законодавством з урахуванням типу навчального закладу [172]. У листі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України *«Щодо розподілу робочого часу у практичних психологів та соціальних педагогів»* (від 26.09.12 № 1/9-683) вказується, що відповідно до Типових правил внутрішнього розпорядку для працівників державних навчально-виховних закладів України, затверджених наказом Міністерства освіти України від 20.12.1993 №455 (із змінами), у межах робочого дня педагогічні працівники закладу освіти повинні вести всі види навчально-методичної та науково-дослідницької роботи відповідно до посади, навчального плану і плану науково-дослідної роботи. Тому

практичному психологу варто 20 годин відвести для безпосередньої роботи з учасниками навчально-виховного процесу (індивідуальна і групова психодіагностика, консультування учнів, учителів, батьків, корекційно-розвивальна робота тощо) та **20 годин – на підготовку** до проведення соціально-психологічних заходів (занять, тренінгів, ділових ігор), обробку результатів досліджень, оформлення висновків тощо.

4. ПІДГОТОВКА ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ В УКРАЇНІ ТА ЗАКОРДОНОМ

Підготовка психологів в Україні: підготовка психологів в Україні здійснюється у ВНЗ, що мають ліцензію на таку освітню діяльність. З початку 90-х років практикується ще й перепідготовка осіб з вищою освітою для роботи у якості психолога.

Традиційно в Україні існує **5-річна модель** підготовки спеціалістів. Існують *2 основні напрямки підготовки професійних психологів*: у межах класичних університетів та у межах педагогічних вузів.

Рівні підготовки:

1. Освітньо-кваліфікаційний рівень «**бакалавр**» (4 роки навчання).
2. Освітньо-кваліфікаційний рівень «**спеціаліст**» (5 років навчання).
3. Освітньо-кваліфікаційний рівень «**магістр**» (1 рік навчання зі ступенем спеціаліста або зі ступенем бакалавра).

Базовими документами на основі яких здійснюється підготовка практичних психологів у ВНЗ є **освітньо-кваліфікаційна характеристика** та **освітньо-професійна програма**.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика (ОКХ) випускників ВУЗу є нормативним документом, в якому узагальнюється зміст освіти, тобто відображаються цілі освітньої та професійної підготовки, визначається

місце бакалавра, спеціаліста та магістра з практичної психології в структурі господарства держави і вимоги до його компетентності, інших соціально важливих властивостей та якостей. ОКХ є складовою галузевої компоненти державних стандартів вищої освіти, в якій узагальнюються вимоги з боку держави, світового співтовариства та споживачів випускників до змісту освіти і навчання. ОКХ відображає соціальне замовлення на підготовку фахівця з урахуванням аналізу професійної діяльності та вимог до змісту освіти і навчання з боку держави та окремих замовників фахівців.

ОКХ встановлює галузеві кваліфікаційні вимоги до соціально-виробничої діяльності випускників і державні вимоги до властивостей та якостей особи, яка здобула певний освітній рівень відповідного фахового спрямування.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика є офіційним документом, наявність якого визначено *Законом України "Про освіту", положеннями про державний вищий навчальний заклад освіти, про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах.*

Бакалавр та спеціаліст з практичної психології підготовлений до робіт:

- психодіагностична та психокорекційна робота з різними категоріями громадян;
- надання консультативних послуг фізичним особам, установам та організаціям;
- психологічний супровід діяльності різних організацій усіх форм власності, а також установ і підрозділів органів державної влади та управління;
- проведення соціально-психологічних досліджень та оптимізація психологічного клімату у трудових колективах;
- профорієнтація та профвідбір;

- виявлення психологічних причин соціальної дезадаптації дітей, вибір форм і змісту психокорекційної та психолого-профілактичної роботи;
- психологічний патронаж проблемних категорій населення (інваліди, діти з делінквентною, адиктивною поведінкою та ін.).

Бакалавр зі спеціальності «Практична психологія» здатний виконувати професійну роботу і може займати посади (згідно з Державним класифікатором України ДК-003-95):

- 3431 – консультант (в апараті органів державної влади, виконкому);
- 3340 – вихователь гуртожитку, професійно-технічного закладу;
- 3340 – черговий з режиму в спеціальних школах та училищах;
- 3429 – представник з реклами;
- 3431 – референт;
- 4115 – диспетчер факультету;
- 4115 – секретар навчальної частини (диспетчер);

і може обіймати первинні посади:

- практичний психолог у закладах освіти;
- практичний психолог на підприємстві;
- практичний психолог в органах державної влади та управління;
- психолог-консультант;
- лаборант (психологічні дослідження).

Бакалавр може займати відповідні первинні посади, а також посади заступників у тих видах діяльності, які зазначено вище. Назви інших первинних посад визначаються у варіативних компонентах згідно з галузевими нормативними документами або штатними розкладами установ галузі(ей) з урахуванням принципів формування назв посад, викладених у нормативних документах сфери праці.

Спеціаліст з практичної психології може займати такі посади (згідно з Державним класифікатором України ДК-003-95):

- 2445.2 – психолог

- 2445.2 – практичний психолог
- 2332 – вихователь дитячого садка (ясел-садка)
- 2332 – методист дошкільного виховання
- 2340 – консультант психолого-медико-педагогічної консультації
- 2359.2 – педагог-організатор
- 2359.2 – педагог-валеолог
- 2359.2 – методист-валеолог

Професійна діяльність бакалавра та спеціаліста з практичної психології на первинних посадах полягає у:

- реалізації психодіагностичних, психокорекційних та консультативних функцій;
- прийнятті оперативних рішень в межах своєї компетенції; функціональній та інформаційній підготовці програм діяльності відповідних установ та організацій;
- забезпеченні координації діяльності різних суспільних інститутів;
- управлінні діяльністю підлеглими.

Магістр зі спеціальності «Практична психологія» здатний виконувати професійну роботу і може займати посади (згідно з Державним класифікатором України ДК-003-95):

- 2310.2 – викладач вищого навчального закладу;
- 2445.1 – науковий співробітник (психологія);
- 2445.2 – психолог;
- 2340 – консультант центральної психолого-медико-педагогічної консультації;

і може обіймати первинні посади:

- практичний психолог у закладах освіти;
- практичний психолог на підприємстві;
- практичний психолог в органах державної влади та управління;
- психолог-консультант;

- лаборант (психологічні дослідження).

Магістр зі спеціальності «Практична психологія» окрім видів робіт, які можуть виконувати бакалавр та спеціаліст, підготовлений ще до такої роботи як:

- науково-дослідницька діяльність та викладацька робота у сферах навчально-виховної, організаційно-консультативної, управлінсько-керівної діяльності в організаціях і установах різних форм і рівнів,
- здійснення організаційної, експертної, аналітичної діяльності на підприємствах і об'єднаннях різних галузей народного господарства і культури, охорони здоров'я незалежно від форм власності й організаційних формувань.

Сферами економічної діяльності бакалавра, спеціаліста та магістра з практичної психології можуть бути (за Державним класифікатором видів економічної діяльності):

- освіта (початкова, середня, вища, навчання дорослих);
- охорона здоров'я та соціальна допомога;
- суспільна діяльність;
- діяльність у сфері спорту;
- індивідуальні послуги [49; 88; 91; 112; 170].

Освітньо-професійна програма (ОПП) є державним нормативним документом, в якому визначається нормативний зміст навчання, встановлюються вимоги до змісту, обсягу та рівня освітньої та професійної підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня певної спеціальності. На основі ОПП розробляються робочі навчальні плани та навчальні програми дисциплін, які мають вивчати майбутні фахівці.

Цей стандарт є складовою галузевої компоненти державних стандартів вищої освіти і використовується при:

- розробці та корегуванні відповідних навчальних планів і програм навчальних дисциплін;

- розробці засобів діагностики рівня освітньо-професійної підготовки фахівця;
- визначенні змісту навчання як бази для опановування новими спеціальностями, кваліфікаціями;
- визначенні змісту навчання в системі перепідготовки та підвищення кваліфікації [170].

Важливим змістовним питанням у *підготовці практичних психологів* є визначення співвідношення практичної психології з різними видами психологічного знання. Врахування цього аспекту є необхідною складовою професійної підготовки майбутніх фахівців. Як підкреслює В.Г. Панок, перші роки діяльності психологічної служби і практикуючих психологів показали, що надбання наукової психології не завжди можна без певних труднощів застосувати у практичній діяльності. При впровадженні психологічної служби в систему освіти існувала необхідність проведення процедур адаптації конкретних наукових методів до потреб їх практичного застосування.

На думку В.Г. Панка, для визначення місця практичної психології в системі психологічного знання є необхідність порівняння різних видів психологічного знання [48]. Історично першим видом психологічного знання є побутова психологія.

Побутова психологія – це історично закріплений у традиціях, навичках, звичаях, інтуїції та інших сталих формах поведінки досвід управління індивідуальним розвитком і активністю людини, досвід, що функціонує як елемент фольклору, традицій, соціальної практики тощо.

Позанаукова психологія – це специфічний вид психологічного знання, що ґрунтується на релігійних і псевдорелігійних, містичних засадах, на передбаченнях і припущеннях, на недоведених за допомогою наукових методів концепціях, поглядах і переконаннях, основу чого

складає особиста впевненість в існуванні тих чи інших закономірностей і механізмів, віра в ту чи іншу гіпотезу або ідею.

Предметною сферою *наукової психології* є психічні явища, закони функціонування й розвитку психіки, риси особистості, психічні якості суб'єкта, механізми й закономірності спілкування та міжособової взаємодії тощо. Методичну базу наукової психології складають науково обґрунтовані, достовірні та надійні методи і прийоми психологічної роботи з людиною.

Практична психологія – специфічний вид професійної діяльності, основним змістом якої є розробка на основі наукової методології технологій, технік і методів психологічної практики, застосування психологічних механізмів впливу для корекції активності та розвитку людей у контексті їхніх життєвих обставин і життєвого шляху, котрі інтерпретуються як неповторні обставини та неповторна суб'єктність, індивідуальність.

Відмічається, що практична психологія не тотожна побутовій або позанауковій психології. Практична психологія синтезує в собі досягнення психологічної науки у сфері надання психологічної допомоги особистості (психологічне консультування, психологічна корекція, психологічна профілактика, психологічна діагностика тощо) [11; 51].

На основі аналізу основних видів психологічного знання можна зробити висновок про те, що при підготовці практичних психологів має враховуватися специфіка співвідношення між науковою, практичною, позанауковою та побутовою психологією.

У листі Міністерства освіти і науки України «Стан та особливості діяльності психологічної служби системи освіти у 2014-2015 навчальному році» (від «25» липня 2014 р. № 1/9-374) відмічається, що важливою складовою професійної підготовки є *знайомство майбутніх психологів із фаховими періодичними виданнями*. До таких видань відносять *газети*

(«Психолог», «Соціальний педагог», «Дефектолог», «Психолог дошкілля», «Психолог. Бібліотека») та *журнали* («Практична психологія та соціальна робота», «Обдарована дитина», «Практичний психолог: Дитячий садок», «Практичний психолог: Школа») [167].

Важливою *складовою підготовки практичних психологів* в Україні є розвиток професійно значущих особистісних характеристик (Н.О. Антонова [69], Н.М. Дідик [80], Л.Б. Кадишева [92], Л.І. Рибачук [69], Є.С. Романова [143]). На думку дослідників, важливими професійними якостями є високий ступінь особистісної відповідальності, інтерес і повага до іншої людини, прагнення до саморозвитку, цілеспрямованість, оригінальність, високий рівень самоорганізації, соціальна сенситивність, зріла ідентичність тощо. Відповідно до необхідності розвитку цих якостей і розробляються освітньо-кваліфікаційні характеристики та освітньо-професійні програми підготовки фахівців з напрямку «Практична психологія».

Професійна підготовка практичних психологів потребує комплексного підходу, логічного взаємозв'язку між теоретичними дисциплінами та практично зорієнтованими навчальними курсами. Саме така побудова навчальних програм забезпечує розвиток навчально-професійних умінь та професійно важливих якостей. Вирішення цього питання було покладено в основу розробки алгоритму роботи над професійно-орієнтованими завданнями з психології (О.Л. Музика, В.В. Горбунова, І.С. Загурська, Т.М. Майстренко [41]). Як зазначає О.Л. Музика, професійно-орієнтовані завдання є дидактичним вираженням вимог сьогодення. Специфікою таких завдань (а їх студенти виконують в межах кожної психологічної дисципліни) є моделювання тих ситуацій, які згодом стануть для майбутніх фахівців звичайними робочими ситуаціями. Важливою складовою у процесі вирішення професійно-орієнтованих завдань є обов'язкова рефлексія та самоаналіз виконаного завдання, на

основі чого студенти розробляють програму саморозвитку, в якій виділяють ті навчально-професійні уміння та професійно важливі якості, яких бракувало для успішного вирішення запропонованого завдання. Максимальна конкретність та детальність програми саморозвитку забезпечує ефективність її виконання [41].

Загалом при підготовці практичних психологів в Україні враховується специфіка соціального запиту на таку професійну діяльність.

Підготовка психологів закордоном:

Підготовка професійних психологів розрізняється в різних країнах за тривалістю, структурою і змістом освіти. Термін навчання в різних країнах Європи – 5-6 років.

На цьому етапі розвитку ПС виділяють **3 основні типи** професійної психологічної освіти в Європі:

1) *безперервна п'ятирічна спеціалізована освіта*: студенти відразу спеціалізуються в одній із сфер психології (Фінляндія, Швеція, Бельгія);

2) *безперервна п'ятирічна загальна освіта*: студенти починають із вивчення загальних психологічних дисциплін і спеціалізуються лише на останніх курсах або по закінченню університету (Португалія, Норвегія, Нідерланди, Австрія, Іспанія, Венгрія, Італія, Германія);

3) *поетапна спеціалізована освіта типу «3+3»*: студенти протягом перших трьох років отримують загальну психологічну освіту, отримавши її вони можуть продовжити вивчення психології на 2-й ступені або закінчити на цьому вивчення психології (продовжити навчання за іншою спеціальністю) (Великобританія, Греція, Франція, Мальта) [10; 27; 28; 29].

Для прикладу розглянемо систему професійної підготовки психологів у США. Підготовка психологів почалася з 1636 року (заснування коледжу в Гарварді). До 1991 року кожний факультет психології мав право здійснювати професійну підготовку майбутніх

фахівців за своєю власною програмою, але у 1991 році конференція Американської Психологічної Асоціації сприяла створенню національних стандартів з навчання та викладання психології.

Структура професійної психологічної освіти в США є багатокомпонентною. *Ії перша ступінь* – дворічне навчання у коледжах – забезпечує загальноосвітню та початкову професійну освіту й надає випускнику **ступінь молодшого спеціаліста**. *Друга ступінь* психологічної освіти – навчання у чотирирічних коледжах, які можуть входити до складу університету. Навчальний план підготовки психологів у них містить три групи дисциплін: загальноосвітні, курси спеціалізації та дисципліни за вибором студента. Випускники коледжу отримують **ступінь бакалавра** та можуть розпочати свою професійну діяльність у якості помічника кваліфікованого психолога. *Третя ступінь* професійної психологічної освіти – навчання в університеті протягом одного-двох років у дослідницькому або професійному напрямі. Навчання у дослідницькому напрямі (школі) передбачає наукову підготовку фахівця, проведення фундаментальних досліджень у галузі психології та отримання **ступеню магістра**. Професійні школи здійснюють підготовку психологів-практиків і отриманий ступень магістра психології свідчить про отриману фахову спеціалізацію. Остання, *вища ступінь професійної підготовки* психологів – це **докторська підготовка (ступінь доктора філософії)**.

Особливістю професійної підготовки психолога та його професійної діяльності у США є жорстка система сертифікації. Для того, щоб психолог мав право працювати самостійно, практикувати, йому потрібно: 1) мати докторську ступінь в галузі психології; 2) мати досвід роботи під супервізією не менше п'яти років у закладах та організаціях, що затверджені професійною радою штату; 3) отримати «Кваліфікаційний сертифікат з психології» (CPQ) успішно склавши «Іспит на здійснення

професійної діяльності у галузі психології» (Examination in Professional Practice in Psychology – EPPP).

Визначальною особливістю професійної підготовки психологів у США є те, що вона зумовлюється типом університету, в якому відбувається. Так, університети цієї країни поділяються на дві групи: перша – ті, які є базовими, готують фахівців для різних галузей психологічної науки та практики й статусно не виділяються з усіх вищих навчальних закладів; друга – такі, які входять до престижної Ivy League та займаються підготовкою елітних кадрів – психологів, які покликані здійснювати відкриття у науковій психології та створювати нові психологічні технології, практики. Диплом цих університетів (очолює їх рейтинг Гарвардський, Йельський і Стенфордський університети) найвище оцінюється у світі. Кожний рік випускається тільки 25 таких психологів, причому університети мають щорічно виборювати право готувати таких фахівців. Навчання в цих університетах передусім відбувається позааудиторно: у науково-дослідних лабораторіях, психологічних центрах; будується на основі самостійної роботи студентів під керівництвом провідних учених-психологів та практиків [10; 82; 144].

Загалом можна відмітити поетапність та виваженість у системі підготовки професійних психологів в Україні та закордоном.

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Який документ відображає конкретні кваліфікаційні та освітні характеристики практичного психолога?
2. У якому документі чітко описані основні завдання, функції та види роботи практичного психолога?
3. Яка структура психологічної служби в системі освіти України?
4. Назвіть рівні підготовки практичних психологів в Україні та закордоном.

ЛЕКЦІЯ 2

Тема. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПЛАНУВАННЯ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

Мета: ознайомити студентів з особливостями організації та планування роботи психолога.

Основні поняття: *види діяльності практичного психолога, гра, діагностика, консультаційна бесіда, корекція, консиліум, психологічна служба в системі освіти, профілактика, прогностика, реабілітація, тренінг, урок психології.*

ПЛАН

1. Основні види діяльності практичного психолога в закладах освіти.
2. Організація та форми роботи практичного психолога.
3. Вимоги до психологічного кабінету дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи освіти.
4. Правила та форма ведення документації практичного психолога в закладах освіти.
5. Етика праці психолога і кодекс поведінки.

Питання з теми, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Казкотерапія як ефективна форма роботи практичного психолога.
2. Види соціально-психологічних тренінгів.

1. ОСНОВНІ ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Відповідно до Положення про психологічну службу системи освіти України основними **видами діяльності** психологічної служби та, відповідно, практичного психолога є [172]:

ДІАГНОСТИКА – психологічне обстеження вихованців, учнів, студентів, їхніх груп та колективів, моніторинг змісту і умов індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів, визначення причин, що ускладнюють їх розвиток та навчання.

Овчарова Р.В. відмічає, що шкільна психодіагностика зорієнтована на дослідження особистості або групи, у поведінці та діяльності якої спостерігаються відхилення чи недоліки, з метою здійснення необхідної корекції, надання допомоги в їх подоланні. Діагностичний висновок роблять на основі наявності або відсутності у досліджуваного показників розвитку, характерних вікових симптомів.

Психодіагностична робота з дітьми різного віку проводиться з урахуванням таких критеріїв:

- 1) середньостатистичні вікові показники розвитку;
- 2) недоліки в розвитку – відсутність або недорозвиненість позитивних якостей, властивостей, умінь і навичок, які повинна мати дитина певного віку;
- 3) відхилення та дисгармонія в розвитку – поява негативних якостей, властивостей, звичок у нормально розвинених дітей; незбалансованість психічних процесів, властивостей, якостей і станів, що зумовлюють нестійкість і суперечливість особистості дитини, порушуючи її соціалізацію та індивідуалізацію;
- 5) порушення (аномалії) розвитку (дизонтогенез) – обмеження, звуження меж психологічних можливостей дитини через функціональну недостатність дефекту або розладу психічних функцій;
- 6) деформації розвитку – порушення у розвитку, спричинені пригніченістю самореалізації особистості.

До завдань шкільного психодіагностичного обстеження відносять:

- аналіз рівня психічного розвитку дітей відповідно до віку;
- аналіз психічного стану дитини та особистісних якостей в цілому;

- отримання даних про динаміку особистісного розвитку з врахуванням освітнього та виховного середовища [45].

Засобами психологічної діагностики можуть бути *спостереження експеримент, бесіда, інтерв'ю, анкетування, аналіз продуктів діяльності, різноманітні види особистісних опитувальників, психологічне тестування.*

Можна виділити такі *принципи побудови і організації психодіагностичної діяльності* практичного психолога:

- 1) відповідність обраного діагностичного підходу і конкретної методики цілям шкільної психодіагностичної діяльності;
- 2) оформлення результатів дослідження має бути доступним для розуміння батькам і вчителям;
- 3) прогностичність використовуваних методів;
- 4) високий розвиваючий потенціал методу;
- 5) економність процедури.

У рамках психодіагностичної діяльності виділяють **3 основні діагностичні схеми:**

- 1) діагностичний мінімум;
- 2) первинна диференціація норми та патології розумового розвитку;
- 3) поглиблене психодіагностичне дослідження.

Діагностичний мінімум – це комплексне психолого-педагогічне обстеження всіх школярів. Метою такого обстеження є виявлення «психологічно благополучних» дітей та дітей з труднощами в навчанні та розвитку.

У випадку виявлення проблем, які можуть свідчити про порушення розумового розвитку, практичний психолог працює відповідно до змісту другої схеми – *первинної диференціації норми та патології розумового розвитку*. Важливо зауважити, що тут мова йде саме про первинну диференціацію. Шкільний психолог не вповноважений встановлювати тип

порушення та оголошувати патопсихологічний чи психіатричний діагноз. Психолог має з'ясувати, чи пов'язані навчальні труднощі з порушеннями психічного розвитку. За умови наявності таких порушень шкільний психолог рекомендує звернення до відповідних фахівців (обстеження спеціалістами психолого-медико-педагогічної консультації).

У випадку наявності навчальних труднощів на фоні відсутності проблем у розумовому розвитку, психолог працює в межах третьої діагностичної схеми – *поглиблене діагностичне дослідження*. Таку роботу психолог, як правило, проводить за запитом батьків або педагогів [45; 54; 84].

КОРЕКЦІЯ – здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи.

Психолог здійснює корекцію психічного розвитку у випадку його тимчасової затримки, соціально-педагогічної занедбаності та інших девіацій, викликаних соціально-психологічними і педагогічними причинами.

Психолог, який займається корекцією працює за *схемою*:

- що є?
- що має бути?
- що потрібно зробити, щоб було потрібно?

Об'єкти психокорекції – це окремі сфери особистості, які підпадають під зміни (*порушення в поведінці дитини*), а **предмет корекції** – та психологічна реальність, на яку спрямований психокорекційний вплив (*образ «Я», навчальна мотивація, тривожність, страх, агресивність тощо*).

Основними формами корекційної роботи в школі є *ігротерапія* та *арттерапія*.

За функцією дорослого у грі виділяють *директивну* та *недирективну ігротерапію*. У директивній ігротерапії дорослий бере на себе функцію організатора гри, визначає та розподіляє ігрові ролі. У результаті гри дитина усвідомлює себе та причини конфліктної поведінки.

У недирективній ігротерапії дорослий абсолютно не втручається в спонтанну гру дітей, а лише створює комфортні умови для неї. Недирективна ігротерапія використовується в роботі з емоційно вразливими, тривожними дітьми [46; 95; 106].

При використанні арттерапії психолог пропонує заняття художньо-прикладного змісту: музикотерапія, казкотерапія, малювання, ліплення з пластиліну, глини, тіста, виготовлення різноманітних поробок з підручних матеріалів тощо. Основною метою арттерапії є самовираження через засоби мистецтва. Найбільш доречно використовувати різні види арттерапії у роботі з дітьми, починаючи з 6 років. Для менших дітей перевага має надаватися ігротерапії [13; 58; 89; 146].

РЕАБІЛІТАЦІЯ – надання психолого-педагогічної допомоги вихованцям, учням, студентам, які перебувають у кризовій ситуації (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби, стреси, переселення, зазнали насильства тощо), з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності.

Сьогодення українського суспільства вказує на особливу значимість цього виду діяльності. У листі Міністерства освіти і науки України «*Стан та особливості діяльності психологічної служби системи освіти у 2014-2015 навчальному році*» (від «25» липня 2014 р. № 1/9-374) відмічається, що з метою попередження або мінімізації негативних наслідків конфліктних подій важливо формувати знання у дітей, батьків та педагогічних працівників про ситуацію, що склалася. Особливо це

стосується необхідності відстеження нових законів та інших нормативно-правових актів, які активно зараз приймаються з метою захисту та надання допомоги особам у складних життєвих обставинах. Своєчасне донесення такої інформації до дітей, батьків та педагогічних працівників сприятиме зверненню по допомогу від осіб, які її потребують, водночас запобігаючи більш складним наслідкам перенесених кризових подій.

Основними напрямками соціальної і психологічної реабілітації постраждалих є такі:

- соціально-педагогічна допомога сім'ям вимушених переселенців у налагодженні соціальних зв'язків із місцевими закладами охорони здоров'я, працевлаштування, соціальних служб, закладів і установ освіти, забезпеченні дітей навчальними посібниками, підручниками, іншим навчальним приладдям;

- надання соціально-педагогічної і психологічної допомоги вступникам і першокурсникам ВНЗ і ПТНЗ в адаптації до нових умов навчально-виховного процесу та налагодження побутових умов їх проживання і встановлення нових соціальних зв'язків у навчальному закладі і за його межами;

- залучення постраждалих дітей до участі в діяльності позашкільних навчальних закладів з метою створення умов для їхньої самореалізації та проведення діагностичної і корекційно-відновлювальної роботи з ними практичних психологів цих закладів;

- робота з дітьми зазначених категорій під час літнього оздоровлення у таборах відпочинку, навчальних закладах, місцях тимчасового перебування

- залучення вихованців, учнів, студентів зазначених категорій до активної виховної і розвивальної діяльності в позаурочний час, реабілітація

– забезпечення індивідуального супроводу працівниками психологічної служби системи освіти всіх без винятку дітей, вихованців, учнів, студентів зазначених категорій та надання їм необхідної корекційної, реабілітаційної і соціально-педагогічної допомоги від пережитого протягом навчального року шляхом впровадження психологічних ігор та праце - і музико терапії тощо;

– створення сприятливого соціально-психологічного клімату в навчальному закладі та оптимізація змісту і форм психологічної просвіти педагогічних працівників і батьків;

– недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників навчально-виховного процесу та, у разі потреби, перенаправляти дітей, батьків і педагогів до інших спеціалістів (психотерапевта, невролога тощо);

– застосування міжсекторальної взаємодії і мультидисциплінарного підходу до вирішення проблем, які виникають (за потреби звернутися до закладів і установ охорони здоров'я, підрозділів служби з надзвичайних ситуацій тощо з пропозицією співробітництва та координації у справі надання психологічної допомоги тим, хто її потребує);

– залучення до надання психологічної допомоги висококваліфікованих фахівців, практичних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів, консультантів ПМПК;

– організації для тих, хто безпосередньо працює з постраждалими: а) психологічну і професійну супервізію; б) методичну підтримку у вигляді буклетів, методичних розробок, проведення навчальних семінарів і семінарів з обміну досвідом; в) матеріальну допомогу у вигляді необхідного приладдя і оргтехніки [129; 167].

ПРОФІЛАКТИКА – своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних

стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі.

У листі Міністерства освіти і науки України *«Стан та особливості діяльності психологічної служби системи освіти у 2014-2015 навчальному році»* (від «25» липня 2014 р. № 1/9-374) відмічається, що погіршення ситуації в Україні щодо вживання алкогольних та наркотичних речовин дітьми і молоддю формує гостру потребу щодо реалізації низки профілактичних і превентивних програм з формування здорового способу життя і свідомого ставлення до власного здоров'я.

У комплексні програмі з профілактики наркотичних та алкогольних проблем, розробленій О.М. Балакіревою, А.М. Вієвським, В.В. Дивак, Н.А. Дмитришиною, М.П. Ждановою, К.І.Лепехою, І.М. Олійник, В.Г. Панком, С.В. Сидяк, описано основні форми та засоби протинаркотичної профілактичної роботи [88; 120; 121; 138; 167].

ПРОГНОСТИКА – розробка та застосування моделей поведінки групи та особистості у різних умовах, проектування змісту і напрямків індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів і складання на цій основі життєвих планів, визначення тенденцій розвитку груп та міжгрупових відносин [5; 45; 54; 81].

Одним із напрямків прогностичної роботи практичного психолога є психологічна допомога учням на етапі професійного самовизначення. З цією метою МОН України затверджено програмно-методичний комплекс, основним завданням якого є психологічний супровід випускників старшої школи [167].

2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФОРМИ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

У Положенні про психологічну службу системи освіти України вказано, що Психологічна служба **функціонує на трьох рівнях:**

– *науковому*, на якому вивчає закономірності психічного розвитку і формування особистості вихованців, учнів, студентів з метою розробки методів і методик професійного застосування психологічних знань;

– *прикладному*, на якому здійснює соціально-психологічне забезпечення процесу навчання і виховання, включаючи розробку навчальних програм, підручників, професійну підготовку і підвищення кваліфікації фахівців;

– *практичному*, на якому забезпечує безпосередню роботу практичних психологів, соціальних педагогів у навчальних закладах.

Основними **напрямами діяльності** ПС є такі:

– *консультативно-методична допомога* всім учасникам навчально-виховного процесу з питань навчання, виховання і розвитку вихованців, учнів, студентів, допомога органам державного управління у плануванні освітньої діяльності;

– *просвітницько-пропагандистська робота* з підвищення психологічної культури в навчальних закладах та у сім'ї;

– *превентивне виховання* (через засоби масової інформації, під час навчальної діяльності в рамках навчальних програм або як окремого предмета), метою якого є формування у вихованців, учнів, студентів орієнтації на здоровий спосіб життя та захист психічного здоров'я, профілактика алкоголізму, наркоманії, ВІЛ-інфекції і злочинності [172].

Практичний психолог організовує власну роботу враховуючи потреби у психологічній допомозі дошкільників, молодших школярів, підлітків, учнів старших класів, батьків, адміністрації навчального закладу і педагогів.

З-поміж різноманітних **форм роботи** практичного психолога найчастіше виділяють такі:

– консультативна бесіда;

- урок психології;
- консиліум;
- розвивальна гра / тренінг;
- різноманітні види ігрової психотерапії (казкотерапія, пісочна терапія).

Консультативна бесіда. У психологічній практиці бесіда використовується з різноманітними цілями: для *встановлення контакту (контактна бесіда)*; для *перевірки дослідницьких гіпотез (експериментальна бесіда)*; як метод *отримання даних про особистісні характеристики (діагностичне інтерв'ю)*; для *надання психологічної допомоги (клінічне інтерв'ю)*.

Консультативна бесіда буває **стандартизована** (використовується при масових опитуваннях) і **нестандартизована** (аналіз індивідуальних ситуацій).

Структура консультативної бесіди варіюється залежно від вікової та соціальної категорії. Основними компонентами бесіди є *питання (прямі, непрямі та проєктивні)*.

Урок психології. Ця форми роботи ПП проходить у вигляді лекцій, психодіагностичного практикуму, експресивних методів творчого самовираження, соціально-психологічних тренінгів, дискусій, аналізу конкретних ситуацій, ігрового моделювання.

Урок психології проводиться для учнів підліткового та старшого юнацького віку.

У контексті значимості уроків психології листом МОН України «Щодо організації та проведення «години психолога» у загальноосвітніх навчальних закладах» (від 04.07.12 № 1/9-488) запроваджено проведення у навчальних закладах «години психолога». Таку форма роботи психолога з учнями передбачається у плані роботи навчального закладу в частині позакласної роботи 1 раз на місяць для кожної групи/класу. Окрім «години

психолога» введено особистісно орієнтовані факультативні курси, метою яких є підсилення психологічної складової у вихованні учнів початкової та старшої школи [5; 45; 168].

Консиліум – форма спільної роботи працівників школи та представників інших освітніх служб.

Завдання консиліуму:

- виявлення характеру і причин відхилень у поведінці і навчанні учнів;
- розробка програми виховних заходів з метою корекції проблем у поведінці;
- розробка програми подолання складних конфліктних ситуацій.

Тренінг – групова форма роботи з педагогами, учнями та батьками, метою якої є розвиток певних особистісних якостей. Р.В. Овчарова відмічає, що основною метою тренінгу є підвищення соціально-психологічної компетентності учасників, формування активної соціальної позиції, підвищення загального рівня психологічної культури. Кожен вид тренінгу має свою діагностичну задачу. **Гра** використовується як елемент тренінгу [12; 45].

Ігрова психотерапія – вид психологічної допомоги, який найчастіше використовується для вирішення проблеми страхів, тривожності, агресивності, гіперактивності тощо [13; 58; 95; 106; 125]. Найчастіше різні види ігротерапії використовуються для дітей до 6 років. М.О. Панфілова зазначає, що саме завдяки ігротерапії розвивається мотиваційно-потребова сфера дитини, долається пізнавальний і емоційний егоцентризм, розвивається довільність поведінки та розумові здібності. Ігрова психотерапія виконує три функції: діагностичну, терапевтичну та навчальну. Реалізація кожної функції передбачає проходження

відповідного етапу психотерапії: діагностичного, колекційного та контрольного [125].

Використання всіх форм роботи практичного психолога потребує від фахівця знань основних нормативно-правових та деонтологічних документів, які регламентують діяльність психолога в закладах освіти.

3. ВИМОГИ ДО ПСИХОЛОГІЧНОГО КАБІNETУ ДОШКІЛЬНИХ, ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ТА ІНШИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СИСТЕМИ ОСВІТИ

З метою детального ознайомлення з основними вимогами до психологічного кабінету вважаємо за доцільне наведення повного варіанту *Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти (19.10.2001 № 691)*.

1. Загальні положення

1.1. Психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти (далі - навчальних закладів) – *це спеціально обладнане приміщення для здійснення професійної діяльності практичного психолога (соціального педагога)*.

1.2. В кабінеті забезпечується своєчасне і систематичне вивчення психофізичного, соціального розвитку дітей та учнів, мотивів їх поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей. Кабінет діє з метою виявлення і створення оптимальних соціально-психологічних умов для розвитку і саморозвитку дітей та учнів, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів.

1.3. Робота в психологічному кабінеті здійснюється відповідно до *Положення про психологічну службу системи освіти України*,

затвердженого наказом Міністерства освіти України від 03.05.1999 р. № 127 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 30.12.1999 р. за № 922/4215), із змінами і доповненнями, затвердженими наказом Міністерства освіти і науки України від 07.06.2001 р. № 439 (zareєстровано в Міністерстві юстиції України 09.07.2001 р. за № 570/5761), у тісному взаємозв'язку з іншими навчальними кабінетами, з використанням технічних засобів, методичного, довідкового та роздаткового матеріалу.

- 1.4. Навчальний заклад забезпечує організаційні, фінансові та матеріальні умови, необхідні для функціонування психологічного кабінету. Приміщення, обладнання, майно кабінету утримується навчальним закладом на безстроковому користуванні та оперативному управлінні.
- 1.5. У психологічному кабінеті можуть надаватися користувачам додаткові платні послуги згідно з законодавством України.
- 1.6. Дане Положення є обов'язковим для навчальних закладів незалежно від форм власності і визначає загальні Вимоги до розташування, обладнання, оформлення психологічного кабінету та ведення документації.
- 1.7. Діяльність у психологічному кабінеті регламентується законами України, іншими законодавчими актами, нормативно-правовими документами психологічної служби системи освіти України, затвердженими в установленому порядку навчальними програмами і планами, а також цим Положенням.

2. Призначення психологічного кабінету та вимоги до його оформлення

- 2.1. Психологічний кабінет повинен мати два приміщення: *робочий кабінет* практичного психолога (соціального педагога) та *навчальний психологічний кабінет*. Робочий кабінет практичного психолога (соціального педагога) призначений для проведення індивідуальної

психодіагностичної, корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи; індивідуальної консультаційної роботи з учнями (дітьми), педагогічними працівниками, батьками, а також для підготовки до занять, тренінгів, виступів; обробки результатів психологічних обстежень та оформлення висновків і рекомендацій. Робочий кабінет розташовується в зручному для відвідувачів місці. На входних дверях закріплюється табличка **«Практичний психолог» («Соціальний педагог»)**, на видному місці – графік роботи, затверджений керівником навчального закладу. Під робочий кабінет відводиться кімната площею не менше 12 кв. м.

2.2. Навчальний психологічний кабінет призначений для Проведення занять з дітьми та учнями (навчальні курси, факультативні заняття, психологічні гуртки, практикуми, тренінги); групової діагностичної, розвивальної та психокорекційної роботи з учнями (дітьми), психологічної просвіти педагогічних працівників, батьків; систематичного підвищення рівня психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу.

Навчальний психологічний кабінет розташовується поруч з робочим кабінетом практичного психолога (соціального Педагога). На входних дверях закріплюється табличка з назвою: **«Навчальний психологічний кабінет»**.

2.3. Оформлення психологічного кабінету повинно відповідати рекомендованим санітарно-гігієнічним, технічним нормам (освітленості, температури, вологості, швидкості руху повітря) та естетичним вимогам. Психологічний кабінет розташовується в приміщеннях з достатнім природним та штучним освітленням, звуковою ізоляцією, необхідною кількістю розеток. Кімнати повинні забезпечувати психотерапевтичний ефект.

Підвищенню комфортності сприяють кімнатні рослини, акваріуми, зображення природи тощо.

Для кращого розсіювання та відбиття світла рекомендується стелю фарбувати у білий колір.

Якщо вікна у приміщенні виходять на сонячний бік, то стіни краще оформляти у прохолодні тони: блакитний, зеленуватий, салатний. Для приміщень з вікнами, орієнтованими на північ, північний захід, північний схід більше підходять кольори теплої гами: жовтуватий, світло-рожевий, пісковий.

Підлога, незалежно від матеріалу, з якого вона зроблена, повинна мати темніший колір, ніж стіни.

Приміщення слід оформляти з урахуванням вимог сучасного дизайну. При оформленні психологічного кабінету рекомендується створення кольорово-світлової композиції з урахуванням психофізіологічного ефекту кольорів.

3. Матеріально-технічне оснащення

3.1. Робочий кабінет практичного психолога (соціального педагога) рекомендується укомплектувати:

меблями: письмовий та журнальний стіл, стільці, 2-3 крісла, шафи секційні для зберігання книг, навчально-методичних матеріалів, довідково-інформаційної документації, архіву тощо; сейфом для зберігання обліково-статистичної документації та документації для службового використання, аудіо-відео касет, дискет тощо; килимами для підлоги та пілососом для їх чищення; *оргтехнікою:* комп'ютером, принтером, ліцензованим програмним забезпеченням, сканером, ксероксом, телевізором, диктофоном, аудіовідеотехнікою з достатньою кількістю касет, діагностичними засобами, проекційною апаратурою та пристроями для її використання (екран, зашторювання, пульт

дистанційного управління та ін.), кольорово-освітлювальною системою, освіжувачем та іонізатором повітря, засобами зв'язку тощо;

канцелярськими приладами: папером (білим та кольоровим) форматом А4, блокнотом А3, фліп-чартом, маркерами, фломастерами, матеріалами для творчих занять (клей, пластилін, фарби, іграшки, ляльки та ін.) тощо.

3.2. *Обладнання навчального психологічного кабінету*. Робочі місця учнів (дітей) і практичного психолога (соціального педагога) обладнуються відповідно до вимог наукової організації праці, ергономіки, з дотриманням правил техніки безпеки. Вони обладнуються з урахуванням специфіки діяльності кабінету; психодіагностична робота, викладання навчальних курсів, психологічна просвіта учасників навчально-виховного процесу.

Робочі місця учнів (дітей) - столи, які зручно переміщувати по кабінету. З шаф найбільш зручними є секції, що мають пересувні полицки і напівполички; психологічні тренінги, практикуми, розвантаження, психотерапія. Приміщення устатковується 10-15 м'якими кріслами з високими підголовниками і вмонтованими в них гніздами для підключення індивідуальних наушників, килимом для підлоги, природно-декоративними елементами (рослини, акваріуми, фонтани) тощо.

Навчальний психологічний кабінет багато профільного використання може обладнуватись і іншим устаткуванням, виходячи із специфіки діяльності та функціонального призначення.

3.3. Психологічний кабінет оснащується комплектами підручників по класам (групам), навчально-методичних посібників, методичних рекомендацій, затверджених навчальних програм, фахових періодичних видань (журнали «Практична психологія та соціальна робота», «Журнал

для батьків», «Обдарована дитина» та ін.), тестових методик, бланків, допоміжних матеріалів.

3.4. Облік товарно-матеріальних цінностей психологічного кабінету навчальних закладів здійснюється в установленому порядку.

4. Матеріали та документація кабінету

Матеріали та документація психологічного кабінету розділяється за категоріями:

- 1. Нормативно-правова.*
- 2. Навчально-методична.*
- 3. Довідково-інформаційна.*
- 4. Обліково-статистична.*
- 5. Для службового використання.*

4.1. **До нормативно-правових документів належать:** закони України, постанови Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, накази, розпорядження. Положення Міністерства освіти і науки України, управлінь (відділів) освіти і науки місцевих державних адміністрацій щодо діяльності психологічної служби системи освіти України.

4.2. **До навчально-методичних матеріалів належать:** підручники, навчально-методичні посібники, збірники методичних рекомендацій, навчальні програми (плани), фахові періодичні видання тощо.

4.3. **До довідково-інформаційних матеріалів належать:** матеріали науково-практичних конференцій, семінарів, нарад, тематичні проспекти (буклети), доповіді, виступи на педрадах, навчально-тематичні плани роботи з учнями (дітьми), педагогічними працівниками, батьками тощо.

4.4. **До обліково-статистичних документів належать:** облік товарно-матеріальних цінностей психологічного кабінету, плани роботи практичного психолога (соціального педагога) на рік (місяць), форми статистичної звітності встановленого зразка тощо.

4.5. До матеріалів для службового використання належать:

індивідуальні картки психолого-педагогічного діагностування, журнали індивідуальних консультацій, протоколи корекційно-відновлювальної та розвивальної роботи, матеріали психолого-педагогічних консилиумів, тексти (ключі) тестових методик, опитувальники, анкети, бланки відповідей тощо.

Доступ до *обліково-статистичних документів та документів для службового використання* регулюється завідуючим психологічним кабінетом відповідно до положень Етичного кодексу психолога (за винятком офіційних звернень правоохоронних і судових органів).

Крім того, в психологічному кабінеті має бути наступна інформація:

- список телефонів (адреси) місцевих спеціалізованих центрів, служб, консультацій медико-психологічного профілю;
- телефони (адреси) районного (міського), обласного центрів практичної психології і соціальної роботи (методистів-психологів).

5. Завідування психологічним кабінетом

5.1. Завідування психологічним кабінетом покладається керівником навчального закладу на **практичного психолога** (соціального педагога).

5.2. Завідуючий кабінетом несе відповідальність за зміст роботи психологічного кабінету, планування діяльності та ведення документації, зберігання та правильне використання обладнання та інших матеріальних цінностей.

5.3. До **обов'язків завідуючого** психологічним кабінетом входить: систематичне поповнення та удосконалення навчально-матеріальної бази кабінету, забезпечення роботи технічних засобів, дотримання правил санітарії та гігієни, протипожежної безпеки і поводження з електричними приладами.

5.4. За завідування психологічним кабінетом здійснюється доплата згідно з законодавством України [78; 171].

4. ПРАВИЛА ТА ФОРМА ВЕДЕННЯ ДОКУМЕНТАЦІЇ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Важливим організаційним етапом у роботі практичного психолога є заповнення та ведення документації. Психологам-початківцям часто це видається дуже складним завданням. Однак знання основних видів документації та правил її заповнення мінімізує витрати часу та робить ефективнішою роботу практичного психолога, дозволяє виділити пріоритетні напрямки та форми роботи у поточному навчальному році.

Відповідно до листа МОН України «Щодо планування діяльності, ведення документації і звітності усіх ланок психологічної служби системи освіти України» (27.08.2000 № 1/9-352) планування діяльності здійснювати за **річним та щомісячним планом роботи** (додаток В).

Річний план роботи психологічної служби є окремим розділом річного плану роботи навчального закладу або місцевого органу управління освітою.

МОН України рекомендує при складанні річних планів роботи враховувати:

- участь у реалізації державних (регіональних, місцевих) програм, наказів та рішень колегій Міністерства освіти і науки України;
- пріоритетні напрями діяльності навчального закладу та запити педагогічного колективу;
- специфіку роботи з учнями (дітьми) на кожному віковому етапі їх розвитку; спеціалізацію і рівень кваліфікації практичного психолога (соціального педагога) навчального закладу.

Для роботи практичних психологів важливо вести статистичну звітність, яка здійснюється за нормативами часу на основні види роботи практичного психолога.

Відповідно до листа Міністерства освіти і науки України від 17.09.2015 №1/9-442 «Про оптимізацію діяльності працівників психологічної служби» практичні психологи навчальних закладів мають **вести таку документацію:**

- план роботи практичного психолога;
- графік роботи практичного психолога;
- журнал щоденного обліку роботи практичного психолога;
- протокол індивідуальної консультації;
- протокол індивідуального діагностичного обстеження;
- протокол діагностичного обстеження класу/групи;

протокол психологічного аналізу уроку.Із шаблонами для заповнення виділених видів документації можна ознайомитися у додатку В [5; 59; 127; 140; 141; 148; 150; 169].

5. ЕТИКА ПРАЦІ ПСИХОЛОГА І КОДЕКС ПОВЕДІНКИ

Основним деонтологічним документом, який регламентує діяльність практичного психолога в закладах освіти є **етичний кодекс психолога**. Етичний кодекс психолога прийнятий 18 грудня 1990 року в м. Києві на I Установчому з'їзді Товариства психологів України. Цим документом має забезпечуватися дотримання основних професійних вимог українськими психологами не залежно від галузі суспільної практики, в якій вони працюють. Етичний кодекс психолога включає в себе сім основних розділів, кожен з яких містить ряд підпунктів, які розкривають зміст відповідного розділу. Представимо повний текст етичного кодексу психолога.

1. Відповідальність

- 1.1. Психологи несуть особисту відповідальність за свою роботу.
- 1.2. Психологи зобов'язані всіляко запобігати і не допускати антигуманних наслідків у своїй професійній діяльності.
- 1.3. Психологи повинні утримуватись від будь-яких дій чи заяв, що загрожують недоторканності особи; не мають права використовувати свої знання і становище з метою приниження людської гідності, пригнічування особистості або маніпулювання нею; несуть відповідальність за додержання пріоритету інтересів людини.
- 1.4. На психологів покладається відповідальність за надійність використовуваних методів та їх програмного забезпечення, валідність обробки даних досліджень, у тому числі тих, які проводяться з використанням комп'ютерних технологій.
- 1.5. Психологи застосовують лише ті знання, якими вони володіють відповідно до своєї кваліфікації, повноважень і соціального статусу.

2. Компетентність

- 2.1. Психологи постійно поповнюють свої знання про нові наукові досягнення в галузі їхньої діяльності, беруться за розв'язання тільки тих завдань, які належать до сфери їх компетенції. У разі неспроможності завдання психолога передають його іншому досвідченому фахівцеві або допомагають людині, яка звернулася за підтримкою, налагодити контакт з професіоналами, що можуть надати адекватну допомогу.
- 2.2. Психологи не застосовують методів і процедур, не апробованих центральними органами Товариства психологів України. У тих випадках, коли психологічні методики лише проходять випробування (з дозволу контрольних органів Товариства), психологи, проводячи експе-

римент з обмеженим контингентом досліджуваних, попереджають їх про застосування неперевіраних методів і технічних пристроїв або про свій недостатній рівень оволодіння ними.

- 2.3. Психолог публікує під своїм ім'ям лише ту працю, яка повністю виконана ним самим або містить істотний власний внесок; недопустима публікація з метою особистої, матеріальної вигоди недостатньо підготовлених праць, невалідизованих методик, а психолог не може виконувати практичної роботи, не маючи належної кваліфікації та досвіду.
- 2.4. Психолог прагне до адекватних знань про свої індивідуальні якості та особливості і визначення меж власних професійних можливостей. Особистісні психологічні проблеми (які негативно впливають на якість виконання обов'язків) можуть бути показником професійної непридатності і мають якомога швидше коригуватись та розв'язуватись психологом.

3. Захист інтересів клієнта

- 3.1. Психологи суворо дотримуються принципу добровільної участі клієнта в обстеженнях. Під час роботи з дітьми, пацієнтами з тяжкими психічними розладами (тобто в крайніх випадках) допускаються відхилення від принципу добровільності, але в межах законодавчих норм; обов'язком психолога є намагання налагодити з клієнтом співробітництво. Психологи утримуються від непотрібних лікувань клієнта.
- 3.2. Психологи, вступаючи у контакт із особами, для яких вони є обов'язково-примусовим (наприклад, у разі проведення психологічної експертизи), не мають права змушувати клієнта повідомляти відомості поза його волею, не можуть вживати примусових заходів для

отримання даних, окрім випадків, коли така інформація сприятиме безпеці оточуючих або самого клієнта.

- 3.3. Психологи не беруть участі в діях, спрямованих проти свободи особи. Вони не мають права змушувати клієнта розповідати про свою життєву філософію, політичні, релігійні чи етичні переконання, не повинні вимагати відмовитися від них.
- 3.4. Психологи беруть на себе професійну відповідальність за кваліфіковане обстеження, консультування, лікування. Вони домовляються про терміни завершення своєї діяльності або доцільність направлення клієнта до іншого компетентного спеціаліста. Відповідальність з психолога знімається, якщо він упевнився, що інший спеціаліст узяв відповідальність за клієнта на себе.
- 3.5. Психологи не мають матеріальних або особистих привілеїв, не можуть використовувати свої знання і становище, довірливе ставлення і залежність клієнта у власних корисливих інтересах. У тих випадках, коли послуги є платними, про фінансові умови домовляються заздалегідь; не встановлюється додаткова оплата за консультації і не береться плата з тих, кого психолог навчає або збирається екзаменувати. Якщо клієнт може отримати психологічну допомогу безкоштовно або меншим коштом в іншого фахівця, то психолог інформує про це клієнта.
- 3.6. Психолог уникає встановлення неофіційних взаємин з клієнтом, якщо не може стати на перешкоді проведення діагностичної, консультаційної і корекційної роботи з ним. Між психологом і клієнтом не повинно бути статевої близькості у період, коли психолог несе відповідальність за нього.
- 3.7. Психолог має право вирішувати, на якому етапі консультування або лікування можна дати об'єктивний професійний висновок, а у ви-

падках, коли він не може діяти в інтересах клієнта, роз'яснює йому і батькам (опікунам, піклувальникам) реальний стан справ.

3.8. Висновок за результатами проведеного обстеження чи лікування робить сам психолог, він не може перекладати це на інших. Психолог повинен чітко і однозначно формулювати висновок, так щоб його можна було правильно зрозуміти і використати отримані дані на користь клієнта.

3.9. Психолог не робить висновків і не дає порад, не маючи достовірних знань про клієнта або ситуацію, в якій він перебуває. У звіті (висновку) психолога має міститися лише необхідна і водночас достатня, що відзначається цілковитою надійністю результатів, інформація для розв'язання поставленого завдання, мають вказуватися межі здійснюваних досліджень, характер виявлених симптомів — постійний чи тимчасовий.

3.10. Психолог у доступній формі повідомляє обстежуваного про поставлений діагноз і методи та засоби допомоги. При цьому він зобов'язаний обачливо і обережно висловлюватися щодо виявлених патологій у психічному стані клієнта. Психолог обов'язково попереджає про тих, хто і для чого може використати ці дані; він не може приховувати від людини, які офіційні рішення можуть бути винесені на підставі висновку. Психолог уповноважений особисто запобігати некоректному і неетичному використанню результатів досліджень і повинен виконувати цей обов'язок незалежно від посадової субординації.

4. Конфіденційність

4.1. Психолог зобов'язаний додержуватися конфіденційності в усьому, що стосується взаємин з клієнтом, його особистого життя і життєвих обставин. Виняток становлять випадки, коли виявлені симптоми є

небезпечними для клієнта та інших людей, і психолог зобов'язаний поінформувати тих, хто може надати кваліфіковану допомогу. Конфіденційності можна не дотримуватись, якщо клієнт просить або згоджується, аби в його інтересах інформацію було передано іншій особі.

- 4.2. Психолог не збирає додаткових відомостей про обстежуваного без його згоди і задовольняється лише тією інформацією, яка потрібна для виконання професійного завдання. Запис на магнітну стрічку і відеоплівку, фотографування і занесення інформації про клієнта до комп'ютерних банків даних здійснюються лише за згодою учасників.
- 4.3. Психолог зобов'язаний оберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих у процесі діагностичної і корекційної роботи, додержуватись анонімності імені клієнта (наприклад, під час навчання, в публікаціях). Для демонстрації і прослуховування будь-яких матеріалів потрібний письмовий дозвіл людини, за чією згодою вони були записані; на вимогу клієнта матеріали негайно знищуються.
- 4.4. Документація роботи психологів повинна вміщувати лише професійно необхідні матеріали. До цих матеріалів, пов'язаних з конфіденційним змістом діяльності психологів, має виключатися доступ сторонніх осіб. У тих же випадках, коли психологи звертаються за допомогою до інших фахівців, потрібно спеціально ознайомити їх з питаннями, що стосуються умов і терміну зберігання таких матеріалів, а також обмежень у використанні інформації про клієнта і попередити про міру відповідальності за невиконання правила конфіденційності.
- 4.5. Якщо психолог не в змозі надалі виконувати свої функції, він з'ясовує, чи потрібно зберігати матеріали (також і інформацію, занесе-

ну до комп'ютера). В разі потреби психолог повинен передати виконання покладених на нього функцій іншому фахівцеві.

- 4.6. Психолог інформує клієнтів про правила конфіденційності. Смерть або зникнення обстежуваного не звільняє психолога від необхідності зберігати професійну таємницю.
- 4.7. Психолог не передає методичних матеріалів особам, які не уповноважені здійснювати психологічну діяльність; не розкриває суті і призначення конкретної методики (за винятком доступних роз'яснень правоохоронним і судовим органам).

5. Етичні правила психологічних досліджень

- 5.1. Планування психологічних досліджень передбачає дотримання таких умов: визначення об'єкта дослідження; чітке й однозначне формулювання його мети і завдань; встановлення контингенту обстежуваних; прогнозування можливостей використання одержаних результатів (наприклад, оцінювання перспективи професійної успішності, формування спільного колективу, психологічного втручання тощо). Психолог самостійно вибирає методи роботи, керуючись при цьому вимогами максимальної ефективності та наукової обґрунтованості.
- 5.2. Психолог забезпечує цілковиту надійність результатів, відповідає за рішення, які приймають офіційні особи на основі його висновків та рекомендації, запобігає можливим помилкам в діяльності непрофесіоналів, котрі допомагають у роботі, але не ознайомлені з вимогами, що стосуються обмежень у використанні інформації про досліджуваних. Психолог несе відповідальність за правильне і доступне роз'яснення непрофесіоналам суті застосовуваних психологічних методів, а також за можливі антигуманні наслідки. Щодо психолога використовується принцип, аналогічний принципу

презумпції невинності у судочинстві. Вина психолога в порушенні Етичного кодексу повинна бути доведена Комісією з етики Товариства психологів України.

- 5.3. Психолог зводить до мінімуму ризик ненавмисного негативного впливу на тих, хто бере участь в експерименті. Коли очікується, що дослідження або лікування може викликати у клієнта психогенну реакцію, психолог повинен отримати дозвіл на проведення роботи з ним Комісії з етики. Якщо умови експерименту потребують необізнаності досліджуваних з його суттю і результатами, психолог має пересвідчитися в тому, що це не завдасть шкоди жодному з учасників досліджу. Такі відомості можуть бути розкриті після завершення експериментальної програми.
- 5.4. Психолог заздалегідь інформує клієнтів про право відмовитись від участі в дослідженні. Коли ж попри це вони дають згоду взяти участь у експерименті, психолог має переконатися в тому, що таке рішення прийняте незалежно від нього або інших осіб (наприклад, батьків, опікунів, піклувальників, які наполягають пройти обстеження).

6. Кваліфікована пропаганда психології

- 6.1. Психологи інформують науковців, учителів, лікарів, широку громадськість про свою галузь діяльності на основі об'єктивних, точних даних таким чином, щоб не дискредитувати професію психолога і психологію як науково-практичний комплекс.
- 6.2. Психолог не виступає з публічними заявами для реклами або самореклами. Вміщуючи у засобах масової інформації оголошення про надання психологічних послуг населенню, він повідомляє лише своє ім'я, адресу, номер телефону, професійну кваліфікацію, науковий ступінь, галузь психології, години прийому. В рекламному проспекті не може йтися про суми гонорару, не даються гарантії, не

перелічуються здобутки і успішні випадки лікування, консультування. Оголошення мають містити інформацію про мету курсів, а не обіцянки стосовно досягнення специфічних результатів. Психолог повинен брати професійну участь у навчальних програмах для населення, однак він має право робити це лише за умови, якщо вони виключають сумнівні методи і неефективні процедури.

- 6.3. Поради психолога у засобах масової інформації мають подаватися в узагальненій формі, без посилянь на конкретні факти і ситуації, щоб не допустити розголошення конфіденційної інформації. Усні виступи, друковані матеріали, аудіовізуальна та інші публікації, в яких наводяться з ілюстративною метою клінічні випадки, повинні виключати ідентифікування особи, групи чи організації. Методики публікуються лише у формі, яка дає змогу зберегти їх валідність та надійність.

7. Професійна кооперація

- 7.1. Психолог, ведучи професійну дискусію, не повинен дискредитувати колег або представників інших професій, які використовують ті ж або інші наукові методи, він має виявляти повагу до наукових шкіл і напрямків. Психолог цінує професійну компетентність, високу культуру, ерудицію, відповідальне ставлення до справи колег та представників інших професій. Якщо ж психолог виявить ненауковість чи неетичність у професійній діяльності колеги, він повинен сприяти виправленню ситуації. У разі неуспіху цих зусиль психолог може виступити з об'єктивною, аргументованою критикою роботи колеги у психологічному співтоваристві. У тих же випадках, коли критика на адресу члена Товариства є суб'єктивною, упередженою, він має право звернутися до Комісії з етики, висновки якої може використати для спростування несправедливих оцінок чи критики.

- 7.2. Психолог не може застосовувати маніпулятивні методи для здобуття прихильності і привернення на свій бік клієнтури, не повинен намагатися стати монополістом у своїй галузі. Про досягнуті результати в теоретичній і практичній психології він зобов'язаний інформувати психологічну громадськість, ділитися набутим під час своєї професійної діяльності досвідом.
- 7.3. Розв'язуючи конкретні завдання обстеження, консультування і лікування людей, психолог вирішує, чи може він використати знання, технічні й адміністративні можливості інших фахівців на благо клієнта за згодою клієнта вступити в контакт з ними, зокрема особами, які лікують або лікували його раніше. Психолог бере відповідальність за клієнта, лише переконавшись, що той не має клієнтурних стосунків з іншими психологами.
- 7.4. Психолог забезпечує персонал адекватною інформацією про клієнтів, які користуються його послугами, передає у розпорядження колег тільки надійні й валідизовані психологічні методи, технічний інструментарій і відкриття. Всі професійні взаємовідносини будуються на основі Закону про авторські права.
- 7.5. У вирішенні спірних питань психолог керується положенням даного Етичного кодексу. Арбітром може бути Комісія з етики Товариства психологів України.
- 7.6. За порушення чинного законодавства, Статусу Товариства психологів та Етичного кодексу на психолога можуть бути накладені Комісією з етики такі стягнення:
- попередження;
 - догана;
 - виключення з членів Товариства.

У разі виявлення порушень психологами, які не є членами Товариства, Комісія з етики звертається до інших громадських організацій чи державних установ з тим, щоб вони вжили необхідних заходів до винного.

7.7. Рішення Комісії з етики може бути скасоване Президією або з'їздом Товариства психологів [151; 166].

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Назвіть основні види діяльності практичного психолога.
2. Назвіть основні форми діяльності практичного психолога.
3. Які основні вимоги до оформлення психологічного кабінету?
4. Які основні правила ведення документації практичного психолога?
5. Назвіть та охарактеризуйте основні принципи етичного кодексу психолога.

ЛЕКЦІЯ 3

Тема. ЗМІСТ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Мета: ознайомити студентів зі специфікою роботи практичного психолога з дошкільниками.

Основні поняття: *адаптація, агресивність, афективна поведінка, впертість, вікові страхи, гіпоактивність, гіперактивність, критерії психічного розвитку, корекція афективної поведінки, нерівномірність психічного розвитку, психологічна готовність до шкільного навчання.*

ПЛАН

1. Психічний розвиток дітей від народження до шести років та методи контролю за ним.
2. Розвиток емоційно-особистісної сфери дошкільників. Корекція афективної поведінки.
3. Проблема адаптації дитини до групи дошкільників.

Питання з теми, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Аналіз основних форм роботи практичного психолога, спрямованих на подолання афективних форм поведінки дітей дошкільного віку.
2. Причини та шляхи подолання соціальної дезадаптації у дошкільному віці.

1. ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО ШЕСТИ РОКІВ ТА МЕТОДИ КОНТРОЛЮ ЗА НИМ

Психічний розвиток дитини від народження до трьох років позначається великим обсягом оволодіння знань та різного виду умінь і

навичок, що складає основу гармонійного особистісного розвитку в майбутньому.

Психологічний супровід батьків дитини віку немовляти та раннього віку полягає у психологічній просвіті щодо знань критеріїв психічного розвитку. В універсальному словнику української мови термін *«критерій»* визначається як *«Одна з основних ознак, мірило для визначення, оцінки, класифікації чого-небудь»* [102, с. 395]. У нашому випадку поняття критерію важливе для розуміння відповідності рівня психічного розвитку дитини певного віку віковій нормі. Маючи знання про критерії психічного розвитку та методи перевірки відповідності рівня психічного розвитку дитини віковій нормі, батьки зможуть грамотно організовувати взаємодію з дитиною та попереджати виникнення проблем у її розвитку.

В. Манова-Томова зазначає, що передшкільний вік важливий тому, що саме від нього залежить майбутній розвиток людини. Дослідниця також наголошує на тому, що необхідність оцінки психічного розвитку дітей у ранньому віці зумовлена його значенням для ранньої педагогічної *реабілітації* деяких порушень (спадкових, природжених або здобутих) і для *профілактики* можливих відхилень у майбутньому [35].

Наведемо критерії психічного розвитку дитини від народження до трьох років.

Критерії психічного розвитку дітей *від народження до одного року*:

1. Зорові орієнтовні реакції.
2. Слухові орієнтовні реакції.
3. Емоції і соціальна поведінка.
4. Рухи руки і дії з предметами.
5. Загальні рухи.
6. Підготовчі етапи розвитку розуміння мови.
7. Підготовчі етапи розвитку активної мови.
8. Орієнтування в режимних процесах.

Критерії психічного розвитку дітей *від одного до двох років*:

1. Розуміння мови.
2. Активна мова.
3. Сенсорний розвиток.
4. Гра та дії з предметами.
5. Рухи.
6. Навички.

Критерії психічного розвитку дітей *від двох до трьох років*:

1. Активна мова.
2. Сенсорний розвиток (орієнтування в кольорах, об'ємах, розмірах).
3. Гра.
4. Конструкторська діяльність.
5. Художня діяльність.
6. Навички самообслуговування [35; 52; 37; 71; 72; 86].

Методами контролю за психічним розвитком від народження до трьох років є спеціально підібрані методики та прийоми, які описують у своїх працях В. Манова-Томова та К.Л. Печерина [35; 52].

Період від *чотирьох до шести* років називають дошкільним дитинством, поділяючи його на дошкільний вік (четвертий рік), середній дошкільний вік (п'ятий рік) та старший дошкільний вік (шостий рік). Основними *критеріями для аналізу* особливостей психічного розвитку дитини є соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, новоутворення у психічній та особистісній сферах, інтелектуальний розвиток дитини [145].

Основні напрямки роботи психолога з дітьми від трьох до шести років.

Завдання психолога дитячого садка.

Робота психолога з дітьми цього віці від 3 до 5 років спрямована в

першу чергу на оптимізацію психічного розвитку та формування адекватних форм поведінки. Основні психологічні проблеми в цьому віці пов'язані передусім із появою труднощів у поведінці дітей (гіпоактивність, гіперактивність, агресивність, впертість, сором'язливість, тривожність, страхи тощо).

За Д.Б. Ельконіним рольова гра є провідною у цьому віці, тому практичний психолог має використовувати гру з метою як розвитку, так і корекції [15].

Успішність роботи психолога дитячого садка залежить від правильно спланованої роботи. У цьому допоможе план роботи на рік та план роботи на місяць, в яких фахівець прописує напрямки своєї роботи відповідно до основних видів діяльності практичного психолога:

- діагностична робота;
- корекційно-розвивальна робота;
- консультаційна робота;
- психологічна просвіта;
- організаційно-методична робота.

Основні завдання психолога дитячого садка

- знати критерії психічного розвитку дітей певного віку та володіти методами контролю за психічним розвитком;
- мати теоретичні знання з вікової психології та володіти практичними прийомами у роботі з дошкільниками;
- володіти методами розвитку та корекції різних сфер особистості дитини дошкільного віку; проводити ігрові заняття розвивального характеру;
- враховувати вікові особливості дошкільників при плануванні діагностичних процедур та корекційно-розвивальної роботи;
- вміти підбирати психодіагностичні методи залежно у відповідності

до запиту батьків та вихователів;

- вміти давати інструкцію відповідно до мети дослідження;
- вміти налаштовувати психологічний контакт з дітьми, враховуючи їх індивідуально-характерологічні особливості;
- вміти налаштовувати психологічний контакт з батьками, вихователями та адміністрацією, володіти прийомами консультування та психологічної просвіти з основних питань, що стосуються розумового та соціального розвитку дитини дошкільного віку [6; 7; 35; 85; 99; 101; 110].

2. РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНО-ОСОБИСТІСНОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ. КОРЕКЦІЯ АФЕКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

Перші роки життя дитини – інтенсивний період розвитку емоцій (**від народження до 1 року важливу роль відіграє *безпосереднє емоційне спілкування з батьками***). Саме в цей період дитина яскраво виражає свої почуття. Гармонійно розвинена емоційна сфера є підґрунтям розвитку особистісної сфери.

У віці від **3 до 5 років загострено виявляється потреба у емоційному контакті** з батьком і матір'ю. У цьому віці діти найбільше цінують турботу та емоційний контакт з батьками. Якщо у дитини не задоволена потреба у емоційному контакті, можуть виявлятися *проблеми у поведінці* (впертість, плач, страхи, агресивність, підвищена збудливість, гіпоактивність і гіперактивність).

Емоційний контакт з батьками може бути порушений з багатьох причин:

1. Надмірна принциповість у стосунках з дитиною.
2. Емоційне неприйняття матір'ю (батьком) будь-яких небажаних, на їх думку, рис характеру і темпераменту дитини. Нерідко причина цього криється у прихованому конфлікті з чоловіком (дружиною).

3. Недостатньо активна роль в сім'ї батька (матері) .
4. Демонстративне виявлення більшої любові до менших дітей у сім'ї.
5. Відсутність емоційного контакту з обома батьками тощо [114; 123; 152].

Наслідком порушеного емоційного контакту є погіршення соматичного здоров'я дитини (психосоматичні захворювання) та виникнення проблем у поведінці дитини.

Впертість. Найбільш загострено впертість проявляється починаючи від 2,5 до 3 років. Впертість у цьому віці провокується ще й кризою трьох років (почуття негативізму, прагнення до більшої самостійності). Це період *вікової впертості*. Причиною загострення впертості, крім описаного вище емоційного дискомфорту є й різка зміна усталених звичок (своєрідні ритуали гри, підготовка до сну тощо). У цьому випадку впертість – це протест дитини.

Якщо дитина відчуває емоційну прихильність батьків та турботу, то впертість – явище короткочасне. Якщо ж у дитини не забезпечена потреба у емоційному контакті, дитина відчуває себе небажаною, постійно живе в атмосфері сімейних конфліктів – то впертість та негативізм набувають загостреного хронічного характеру. Діти можуть навіть наслідувати впертість своїх батьків або відповідно реагувати на конфліктну ситуацію в сім'ї. О.І. Захаров відмічає, що найчастіше саме батьки загострюють увагу на впертості дитини, тим самим відтягуючи у часі вироблення дитиною адекватної реакції на їх прохання [20; 21; 22].

А.І. Баркан пропонує такі рекомендації для батьків дітей, які виявляють впертість:

- не вимагати від дитини неможливого та не принижувати дитину;
- не вступати з дитиною у протидію з будь-якого приводу;
- не вимагати від дитини беззаперечного виконання дорослих вказівок;

- спокійно проаналізувати можливі причини підвищеної впертості дитини [72].

Плач. За допомогою плачу діти найчастіше виражають свої емоції. На думку О.І. Захарова, плач виступає одним із показників емоційної чуттєвості дитини, особливості якого залежать як від індивідуально-типологічних характеристик дитини, так і від виховних впливів. Наприклад, гіперопіка з боку батьків часто може провокувати плач, що має істеричний характер.

Плач може виступати реакцією не лише на фізичний біль, а й, як говорилося вище, – це може бути формою негативізму, протесту, протидії тощо. Така форма плачу може виникати у наслідок різноманітних соціальних причин (емоційна ізоляція, конфліктність у сім'ї тощо).

Можна виділити різноманітні *форми плачу*: плач-вередливість, протест, прохання, вимога, образа, плач-сигнал, плач-розрядка. Розглянуті функції плачу носять соціальний характер. Однак варто розмежовувати ще й фізіологічні причини плачу. О.І. Захаров відмічає, що спосіб реагування дорослих на плач дитини має залежати від форми плачу. Наприклад, істеричний плач не варто підкріплювати зайвою увагою та дати можливість виходу зайвому нервовому напруженню. У інших випадках варто спокійно розібратися з причиною плачу, що можливо за умови довірчих стосунків з дитиною та гарантії відсутності покарання [20; 21; 22; 71].

Страхи. У тлумачному словнику психологічних термінів пропонується таке визначення страху: «Страх – це найбільш біологічно зумовлена емоція як відображення потреби уникнути небезпеки, в основі якої лежить пасивно або активно охоронний рефлекс, який визначає астенічне або стеничне його виявлення. Страх має різні форми: боязливість, острах, тривожні очікування, паніка, фобія» [75, с.350]. Страх виступає також як афективне (емоційно загострене) відображення у свідомості

людини конкретної загрози для її життя та благополуччя. Варто розрізняти такі поняття: «**вікові страхи**» та **страхи, зумовлені негативним впливом соціального оточення**.

Наприклад, віковими страхами за О.І. Захаровим є такі:

- страх невідомих людей - 8 місяців;
- страх самотності, інколи висоти, глибини – після 1 року;
- страх відсутності матері, метушлива атмосфери в сім'ї, лікарів, болі, уколів – 1,5 роки;
- страх покарання, поїздів, транспорту, тварин, уколів – 2 роки;
- страх казкових персонажів, темноти, замкнутого простору – 3-5 років;
- страх запізнитися в школу, зробити щось не так – 6-10 років;
- страх смерті, бути висміяним, фізичної непривабливості – 11-15 років [20; 21; 22].

Вікові страхи зумовлені збільшенням соціального досвіду і свідчать про розвиток пізнавальної сфери. Вікові страхи – закономірність психічного розвитку. Крім вікових страхів, є ще й страхи, які провокуються соціальним оточенням, особливо сім'єю (тривожність батьків, залякування тощо).

Загалом можна виділити такі **фактори виникнення страхів**:

- наявність страхів у батьків;
- підвищена тривожність у стосунках з дитиною;
- гіперопіка;
- підвищена принциповість у стосунках з дитиною;
- велика кількість заборон з боку батьків;
- залякування;
- конфліктність у сім'ї;
- акцентування ситуативного переляку;

- наслідування страхів ровесників;
- вплив ЗМІ, телебачення;
- використання у грі іграшок, які провокують агресивність [8; 19; 20; 31; 57; 94].

Допомогу практичного психолога дітям, які мають різні страхи, можна описати за допомогою такого алгоритму:

- робота з батьками, з метою аналізу причин, які можуть провокувати страхи;
- визначення з формою психологічної допомоги дитині;
- реалізація обраних методів допомоги / робота з батьками;
- аналіз ефективності проведеної роботи.

Агресивність. У тлумачному словнику психологічних термінів пропонується таке визначення агресивності: «Агресивність – (від лат. *aggression* – напад) – психічне явище, що проявляється в прагненні до насильства в міжособистісних стосунках. Може проявлятися як ситуативний короткочасний психічний процес або стан. Але може бути і ознакою особистості і навіть рисою характеру як результат недостатнього виховання або симптомом психічного захворювання» [75, с.9]. Агресивність як властивість особистості виявляється в готовності до агресивної поведінки; в сукупності тенденцій у реальній поведінці або у фантазіях суб'єкта, спрямованих на приниження іншої людини, брутальне примушення її до будь-яких дій. Агресивність виявляється у ворожості та активному прагненні до насильницьких дій [72; 99].

Агресивність найчастіше виступає захисною реакцією на психотравмуючу ситуацію (переживання та страхи дитини). Виділяють такі *форми агресії*:

- фізична агресія;
- вербальна агресія;

- аутоагресія (агресія спрямована себе; може виявлятися як у формі фізичної, так і у формі вербальної агресії).

Допомога практичного психолога дітям з різними формами агресії будується за тим самим алгоритмом, що і у випадку зі страхами дитини [131; 147].

Пасивність (гіпоактивність). У тлумачному словнику психологічних термінів пропонується таке визначення пасивності: «Пасивність (від лат. *passivus* – недіяльний) – властивість особистості, протилежна активності і має ряд виявів: бездіяльність, байдужість, пасивність, безініціативність, безволя, несаможиттєвість» [75, с.9].

Найчастіше пасивність – це реакція на неухвагу та негаразди в сім'ї. Причиною є також побоювання незнайомих, як наслідок малого досвіду спілкування, невміння звертатися за допомогою тощо. Доляння пасивності передбачає в першу чергу аналіз її причин, а вже тоді вибір психологом відповідних методів допомоги дитині та психологічна освіта її батьків.

Гіперактивність. У тлумачному словнику психологічних термінів пропонується таке визначення гіперактивності: «Гіперактивність – (від лат. *activus* – діючий, діяльний, «гіпер» – від грецького *hyper* – понад-, зверх-,) вказує на перевищення норми» [75, с. 9]. До зовнішніх проявів гіперактивності відносять неухважність, відволікання, імпульсивність, підвищену рухову активність. Піки прояву гіперактивності співпадають з піками психомовного розвитку: в **1-2 роки, 3 роки, 6-7 років**.

Необхідно розрізняти *гіперактивність як підвищену форму надситуативної активності* та *гіперактивність як медичне поняття (синдром дефіциту уваги з гіперактивністю)*. У другому випадку є медичним поняттям та не є наслідком вад виховання чи емоційної дезадаптації. У цьому випадку гіперактивність має фізіологічні причини, які могли виникнути як ускладнення під час вагітності та пологів, а також бути результатом виснажливих соматичних захворювань тощо. На

сучасному етапі розвитку суспільства, на жаль, народжується все більше дітей із СДУГ. Причин цьому багато, серед яких значне місце посідають проблеми екології.

Діагностування та корекція **синдрому дефіциту уваги з гіперактивністю** входить до компетенції **психоневролога та психолога**. Однак уважні батьками також можуть запідозрити проблему. Якщо дитині вже виповнилося 5 років, можна запропонувати дитині декілька нескладних завдань, щоб зрозуміти чи потрібно звертатися до відповідних фахівців за допомогою.

Перелік завдань:

1. Складання розповіді за картинкою. Якщо словниковий запас достатньо великий – це вже добре, тому що в дітей із СДУГ відмічаються затримки мовного розвитку.
2. Гра «Деталі, яких не вистачає». Дитині пропонується визначити, що не промальовано на малюнку. У нормі дитина має відмічати те, що не промальовано, а має бути на відповідному малюнку.
3. Гра «Послідовність подій». Дитині пропонується роздивитися картинки (не більше трьох), на яких намальований сюжет певної історії та розкласти їх по порядку.
4. Складання пазлів із п'яти частин. Дитина має хоча б 5-7 хвилин працювати без відволікання.
5. Гра «Лабіринт» дозволяє проаналізувати концентрацію, довільність та стійкість уваги. Варто звертати увагу на те, як діє дитина в ситуації невдачі, чи повторює неправильні ходи, чи виходить за контури лабіринту.
6. Гра «Аплодування». Дитині пропонується у відповідь на одноразове постукування дорослим олівцем по столу – аплодувати, у відповідь на дворазова постукування – нічого не робити. Діти з СДУГ допускають дуже багато помилок [173].

Якщо дитині поставили діагноз СДУГ, то батьки мають працювати не з одним фахівцем. Бажано дотримуватися рекомендацій психоневролога, психолога, а також за потребою займатися із дефектологом. У повноваження психолога входить психологічний супровід такої дитини: розробка та впровадження розвивальних програм, спрямованих на розвиток довільності в поведінці та емоційно-вольовій сфері [96; 106; 123; 137; 139].

Корекція проаналізованих вище проблем у поведінці дітей передбачає використання психологом різних видів психологічних ігор:

- сюжетно-рольові;
- режисерські;
- творчі [44; 125].

Поширення та розвитку набувають і такі форми психологічної допомоги як *казкотерапія* та *арттерапія* [95; 146].

Структура корекційної програми

(описана Ю. Царенко у книзі «Корекційна робота психолога»)

I. Мета – це результат, якого ми хочемо досягти. Тому слід коректно сформулювати мету, для того щоб згодом можна було оцінити, чи змогли ми її досягти. Зважаючи на мету, ми надалі й оцінюватимемо ефективність корекційного впливу.

Приклади мети:

1. Розвиток упевненості в собі в дітей 7– 9 років.
2. Інтелектуальний розвиток дошкільників.

II. Завдання – це конкретизація мети, розподіл її на складові частини.

Приклади завдань:

- подолання страхів;
- розвиток самостійності;

- формування вміння відстоювати свою позицію;
- розвиток довільної пам'яті;
- розвиток довільної уваги;
- розвиток логічного мислення тощо.

III. Критерії добору в корекційну групу. Це ознаки, наявність яких є показником для відвідування дитиною занять тієї чи іншої корекційної програми. Це своєрідна настановна діагностика. Критерії мають бути виділені таким чином, щоб по закінченні занять можна було провести повторну діагностику й оцінити ефективність корекційного впливу.

Ці ознаки можуть бути виділені:

- за допомогою психодіагностичних методик (наприклад, для програми інтелектуального розвитку – вимір рівня розвитку пам'яті, мислення тощо);
- під час спостереження за поведінкою дитини (для цього слід виділити параметри спостереження, наприклад, для програми розвитку впевненості в собі: пасивність дитини на уроках і на перервах, участь у загальних іграх тощо);
- за допомогою експертного оцінювання особливостей дитини, що дають батьки чи педагоги (наприклад, дорослий оцінює в балах рівень розвитку пам'яті, уваги, мислення дитини).

IV. Напрями корекційної роботи, етапи програми. Слід продумати загальний напрям роботи, логіку досягнення мети. Наприклад, корекцію інтелектуального розвитку доцільно починати з розвитку сприйняття і лише потім переходити до розвитку мислення. А під час формування впевненості в собі – спочатку зняти актуальні страхи, а потім формувати стосунки з оточуючими. Варто зазначити критерії переходу з одного етапу на інший.

V. Організація занять. Тут варто продумати такі моменти: кількість і вік учасників, регулярність і тривалість занять, вимоги до приміщення й устаткування.

VI. Структура занять. Структура занять за книгою М.Р.Бітянової «Організація психологічної роботи в школі».

VII. Перелік ігор і вправ, що використовуються на кожному етапі. Це найваріативніша частина програми. Перелік ігор і вправ можна доповнювати, змінювати. Головне, щоб вони відповідали цілям і завданням корекційної програми.

VIII. Критерії ефективності програми. На цьому етапі використовується повторна діагностика. Краще, якщо вона проводиться за допомогою тих самих методів, що і на початку корекційних занять. Слід продумати, який рівень розвитку є достатнім, а який – потребує повторного проходження програми.

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ

(описана Ю. Царенко у книзі «Корекційна робота психолога»)

Мета: розвиток емоційної сфери в дошкільників віком од 3 до 7 років.

Завдання:

- ознайомити дітей з основними емоціями;
- сприяти усвідомленню своїх емоцій;
- формувати вміння розуміти емоції інших людей;
- розвивати здатність виражати емоції вербально й невербально;
- формувати вміння виражати свої негативні емоції соціально прийнятними способами;
- навчити прийомів регуляції й саморегуляції.

Критерії добору дітей. Для добору дітей проводиться діагностика, метою якої є вивчення:

- особливостей використання дітьми міміки, пантоміміки й виразності мови під час демонстрації заданої емоції;
- розуміння дітьми емоційних станів інших людей за зображенням;
- розуміння дітьми свого емоційного стану.

Критерієм добору є показники нижче середнього рівня за двома і більше параметрами.

Етапи програми:

- формування знань про емоції;
- формування вміння виражати емоції;
- формування вміння керувати емоціями.

Критерієм переходу від одного етапу до іншого є успішне виконання більшістю дітей запропонованих діагностичних завдань.

Організація занять. У групі може бути 6-8 осіб. Частота занять – раз на тиждень. Тривалість – 15-35 хвилин (залежно од віку). Кількість занять – 20.

Структура занять:

- вітання. (Гра «Привітайся радісно/сумно...»)
- рефлексія минулого заняття. (Чи ти радів (сумував) тощо на минулому занятті? А твої близькі? Чим це було викликано?)
- основна частина. Методичні прийоми:
- прослуховування та обговорення розповідей, музичних творів;
- малювання різних емоцій, почуттів, настроїв;
- розігрування етюдів;
- використання танцювальних технік;

- ігри-інсценівки;
- релаксаційні вправи для розслаблення, заспокоєння.
- рефлексія заняття. (Що нового сьогодні ми дізналися на занятті? Що особливо сподобалося?);
- прощання. (Ігри «Рукоштовування в колі», «Сонячне проміннячко», «Усміхніся другові» тощо.)

Критерій ефективності програми: виконання дітьми діагностичних завдань не нижче середнього рівня за всіма параметрами [96].

3. ПРОБЛЕМА АДАПТАЦІЇ ДИТИНИ ДО ГРУПИ ДОШКІЛЬНИКІВ

Соціально-психологічна адаптація – це пристосування до нових соціальних умов, звикання до нових соціальних ролей, засвоєння нових правил та норм поведінки.

Адаптація включає широкий спектр індивідуальних реакцій дитини у залежності від психофізіологічних та особистісних особливостей дитини; конкретного стилю сімейних стосунків і виховання.

Варто пам'ятати, що у більшості випадків дитина **2-3 років** не відчуває гострої потреби у спілкуванні з ровесниками. Потреба у спілкуванні повністю задовольняється батьками та рідними. Дослідження О.І. Захарова свідчать про те, що соматично ослаблені, емоційно чутливі, єдині та «пізні» у сім'ї діти набагато гірше адаптуються до нових соціальних умов (у нашому випадку – до д/с). **Чим більше розвинений емоційних зв'язок з матір'ю, тим важче протікає адаптація.**

Також було виявлено, що діти з низьким рівнем розвитку емоційної та інтелектуальної сфери порівняно легко адаптуються до нових умов. Це пояснюється відсутністю у таких дітей емоційного контакту з матір'ю та глибоких емоційних переживань.

О.І. Захаров також виявив, що **рівень адаптації залежить ще й від**

віку дитини:

- до **8 місяців** немає яскраво вираженої тривоги під час відсутності матері і страху під час появи незнайомих людей;
- у віці від **3 до 5 років** хлопчики повільніше адаптуються до нових умов, чим дівчатка (у хлопчиків у цьому віці більш тісний емоційний зв'язок з матір'ю). у старшому дошкільному віці ця різниця зникає [20].

Норми адаптаційного періоду:

- ясельна група – 7-10 днів;
- діти трьох років – 2-3 тижні;
- діти старшого дошкільного віку – 1 місяць.

Рівні адаптаційного періоду:

- *легка адаптація* – поведінка нормалізується протягом 10-15 днів (дитина набуває у вазі, адекватно поводить себе у колективі);
- *середня адаптація* – порушення у поведінці нормалізуються протягом 1 місяця (дитина може втрачати вагу, захворіти, виявляти ознаки тривожності та стресу);
- *важка адаптація* – порушення у поведінці спостерігаються протягом 2-6 місяців (дитина часто хворіє, порушується сон, можливий регрес мови та набутих раніше навичок, спостерігається психічне виснаження організму) [71; 99; 123].

Причини та наслідки дезадаптації дитини до дитячого садка

А.І. Баркан виділяє такі *анамнестичні* фактори ризику, які ускладнюють адаптацію дитини:

1. Антенатальні фактори (розвиток дитини до народження).

- токсикози I та II половини вагітності;

- хронічні та гострі інфекційні захворювання матері;
- неконтрольований прийом лікарських засобів;
- стресові ситуації;
- шкідливі умови роботи;
- вживання алкоголю та паління.

2. Інтранатальні фактори (фактори, які впливають на дитину під час народження).

- ускладнення під час пологів;
- асфіксія;
- родова травма тощо.

3. Постнатальні фактори (фактори, які впливають на розвиток дитини після народження).

- мала або велика вага дитини під час народження;
- тяжкі захворювання на першому місяці життя дитини;
- вживання матір'ю алкоголю та паління під час годування груддю;
- фонові захворювання у дитини (рахіт, анемія тощо);
- наявність хронічних та вроджених захворювань;
- незадовільні побутові умови;
- конфліктні та стресові ситуації у сім'ї;
- гіперопіка та підвищений рівень тривожності у батьків (особливо у матері);
- часта зміна вихователів у д/с, велика кількість дітей у групі.

На основі розглянутих факторів ризику можна скласти *«портрет» дезадаптованої дитини:*

- негативні емоції;
- страх;
- гнів;

- втрата соціальних контактів;
- уповільненість пізнавальної діяльності;
- втрата навичок самообслуговування;
- можливий короткочасний регрес мови;
- неврівноваженість;
- порушення сну, втрата апетиту.

***Розлука з матір'ю – страх – стрес – порушення процесу адаптації – соматичні захворювання.**

Практичні поради батькам стосовно адаптації до д/с (за А.І. Баркан):

- не обговорювати проблеми, які пов'язані з д/с і викликають тривожність у батьків, при дитині;
- оздоровлювати дитину, зміцнювати імунітет відповідно до призначень лікаря;
- не віддавати дитину до д/с в період кризи трьох років;
- узгодити домашній режим і режим д/с;
- як можна раніше познайомити дитину з дітьми і вихователями д/с;
- влаштувати дитину в групу, де є знайомі ровесники;
- розвивати в дитини навички спілкування з ровесниками і дорослими;
- навчити дитину всім необхідним навичкам самообслуговування;
- не погрожувати дитині д/с як мірою покарання за неслухняність;
- не нервувати і не демонструвати дитині свою тривожність;
- підкреслювати свою любов до дитини [72].

Робота психолога з дезадаптованими дітьми зводиться до розвитку навичок спілкування, адекватних форм поведінки, подолання страхів та тривожності. Основною формою роботи є різноманітні види гри (сюжетно-рольові, ігри з правилами, режисерські ігри тощо) [44; 57].

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Які основні завдання роботи психолога з дітьми дошкільного віку?
2. Які форми та методи роботи психолога з дошкільниками є найбільш ефективними?
3. У чому полягають труднощі розвитку емоційно-особистісної сфери дошкільників?

ЛЕКЦІЯ 4

ТЕМА. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ

Мета: ознайомити студентів зі специфікою роботи психолога з молодшими школярами.

Основні поняття: *агресивність, гра, довільність поведінки, мотивація навчання, навчальна діяльність, соціально-психологічна адаптація, співробітництво, шкільна дезадаптація, шкільна тривожність, шкільний невроз, шкільні страхи.*

ПЛАН

1. Методи діагностики та правила оформлення результатів перевірки готовності до навчання у школі. Напрямки роботи психолога по підготовці дитини до школи.
2. Дотримання етичних правил під час перевірки та повідомлення результатів готовності дитини до навчання у школі.
3. Адаптація дитини до школи та мотивація навчання.
4. Робота психолога по подоланню тривожності, агресивності та шкільних страхів у молодших школярів.
5. Довільність поведінки в молодшому шкільному віці та методи її розвитку.

Питання з теми, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Принципи побудови корекційно-розвивальної програми, спрямованої на подолання тривожності у молодших школярів.
2. Прийоми розвитку довільності в емоційній сфері.

1. МЕТОДИ ДІАГНОСТИКИ ТА ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ПЕРЕВІРКИ ГОТОВНОСТІ ДО НАВЧАННЯ У ШКОЛІ. НАПРЯМКИ РОБОТИ ПСИХОЛОГА ПО ПІДГОТОВЦІ ДИТИНИ ДО ШКОЛИ

Питання психологічної готовності дитини до школи складне. Існує багато способів визначення готовності дитини до навчання в школі (як говорили раніше, визначення «шкільної зрілості»). Часто вважають достатнім критерієм морфологічний розвиток (наприклад, зміна молочних зубів), також готовність пов'язують з розумовим розвитком. Існує також думка, що необхідною умовою готовності дитини до школи є певний рівень психічного, і передусім особистісного, розвитку.

Багаторічне вивчення цієї проблеми показало, що готовність дитини до школи визначається її фізичним і психічним розвитком, станом здоров'я, розумовим і особистісним розвитком, тобто має значення весь комплекс факторів. *Тому і прийнято вважати, що **готовність дитини до систематичного навчання в школі** («шкільна зрілість») – це той рівень морфологічного, функціонального і психічного розвитку дитини, при якому вимоги систематичного навчання не будуть занадто високими і не приведуть до порушення здоров'я дитини* [4; 83].

Доведено, що у дітей, неготових до систематичного навчання, важче і довше проходить період адаптації до шкільного навчання; у них частіше виникають труднощі у навчанні; серед них значно більше невстигаючих учнів, саме у таких дітей у більшості випадків відмічається порушення здоров'я, і передусім психоневрологічної сфери. «Неготовність» дитини для вчителя – сигнал, що вказує на необхідність більшої уваги до учня, пошуку більш ефективних засобів і методів навчання, індивідуального підходу, що враховує особливості і можливості дитини. Необхідно зазначити, що недостатня готовність до навчання (особливо якщо вона

пов'язана зі станом здоров'я дитини) не є перепорою, – важливо тільки знати і враховувати ці особливості.

Звичайно, в кожному окремому випадку необхідно вирішити основне питання: чи варто цій дитині іти в школу в шість років, можливо, буде краще провести ще один рік у дитячому садку? У значної кількості «неготових» дітей більш пластичний режим дитячого садку сприяє швидкому розвитку і формуванню «шкільно-значимих» функцій, не викликаючи при цьому небажаних зрушень у стані здоров'я, а через рік вчитися такій дитині буде значно краще [26; 44; 74].

У більшості випадків перевірка готовності дитини до навчання в школі потребує використання індивідуально-орієнтованих методів діагностики. Найпоширенішими методами діагностики готовності до навчання в школі є **методика Ю.З. Гільбуха** та **тест А. Керна – І. Їрасека**.

Методика Ю.З. Гільбуха складається з двох простих («Тест розрізнення фонем», «Тест словника») та двох складних субтестів («Тест копіювання беззмістовних складів», «Тест короткочасної пам'яті та умовисновків») [4; 77].

Тест А. Керна – І. Їрасека складається з двох частин – вербальної та невербальної. Вербальна частина включає завдання на загальну обізнаність дитини (наприклад, дитині необхідно продовжити речення: «Вранці ми снідаємо, а в обід ...», «Яблука, груші, сливи – це...» тощо). Невербальна частина включає 3 типи завдань: 1) малюнок людини; 2) змальовування беззмістовної фрази; 3) копіювання групи крапок [4; 44; 77]. В окремих випадках (велика кількість дітей, в яких потрібно за короткий час проаналізувати рівень готовності до школи) тест А. Керна – І. Їрасека може використовуватися і як групова методика. Однак у цьому випадку необхідно слідкувати, щоб діти виконували завдання індивідуально, а не копіювали роботи один одного, тому що у протилежному випадку

діагностична значущість висновків про рівень готовності до школи буде нульовою.

Крім вказаних методик є ряд інших діагностичних процедур, які допомагають проаналізувати психологічну готовність до навчання в школі: *методика «Будиночок»*, *методика «Так і ні»*, *методика «Чобітки»*, *методика «Послідовність подій»*, *методика «Звукові хованки»*, *«Графічний диктант»* тощо [44; 74; 84; 93].

Кожен із методів діагностики передбачає перевірку готовності до навчання в школі відповідно до таких **компонентів психологічної готовності**: *інтелектуального* (рівень розвитку пізнавальних процесів та загальна обізнаність дитини), *емоційно-вольового* (вміння довільно керувати своєю поведінкою та емоціями) та *мотиваційного* (розвинутий пізнавальний інтерес, внутрішня мотивація до навчання).

Процедура визначення готовності дитини до навчання в школі

Процедура визначення психологічної готовності дитини до школи може бути різною залежно від умов, у яких приходить працювати. Найбільш сприятливі умови – це дослідження дітей у дитячому садку в **грудні-січні** та **квітні-травні**, у результаті чого заповнюється карта психічного розвитку дитини, що разом з медичною картою представляється в школу і передається на збереження шкільному психологу. Дослідження в **грудні-січні** необхідне для того, щоб за необхідності (низький рівень готовності до навчання в школі окремих дітей) можна було розробити та впровадити розвивальну програму.

Час дослідження (**квітень-травень**) той самий і у випадку проведення його в дитячому садку, і у випадку проведення безпосередньо в школі. Пояснюється це тим, що до цього моменту майбутнім першокласникам – шестирічкам уже виповниться 5 років 6 місяців – вік, раніше якого не можна проводити запропоновану програму дослідження.

Краще проводити дослідження майбутніх першокласників в дитячому садку, оскільки при цьому діти знаходяться в звичній обстановці, а саме дослідження схоже для неї на індивідуальне заняття. Таким чином, зводиться до мінімуму стресовий вплив так званого «іспиту» при вступі до школи, на що, на жаль, перетворилися багато співбесід з дітьми під час прийому їх у перший клас.

У дитячому садку дослідження може проводитися в один прийом чи, якщо дитина працює дуже повільно і швидко втомлюється, то за два рази. Розбити дослідження на дві частини бажано й у школі, щоб діти менше втомлювалися.

Практично все дослідження і першого і другого разу може проводитися у присутності батьків. Виключення складають тільки дві методики: «Будиночок» і «Визначення домінування пізнавального чи ігрового мотивів». Під час дослідження готовності до школи за цими методиками батьки не присутні, тому що при змальовуванні «будиночка» вони можуть відволікати дітей, а при дослідженні домінування мотивів випадковою чи свідомою реплікою можуть вплинути на вибір дитини.

При виконанні інших завдань їхня присутність не тільки припустима, але і бажана, особливо в тих випадках, коли мова йде не просто про дослідження готовності до школи, а про відбір у гімназію, ліцей тощо. Коли батьки особисто бачать, що їх дітям не задають ніяких особливо складних завдань, а пропонують відповісти на досить прості питання чи пограти в ігри, цілком доступні для цього віку, то у випадку, якщо дитина не готова до школи, а тому не приймається до неї, у них немає основ вважати, що до їх дітей були несправедливі. Перед початком другої співбесіди батькам дитини показують її малюнок будиночка і зразок, з якого була зроблена копія, при цьому вказується на всі помилки, допущені їх сином чи дочкою. Потім нагадуються результати виконання

інших завдань першого етапу, після чого досліджуваному пропонуються завдання методики «Чобітки» і «Послідовність подій».

При доборі дітей *у школи з ускладненою програмою навчання* другий етап дослідження повинен проводитися у присутності невеликої комісії з учителів (і якщо є можливість – логопеда), що сидить трохи віддалік від столу, за яким сидять психолог, дитина і його батьки. Батьки сідають поруч зі своєю дитиною (а не напроти неї), але разом з тим на деякій відстані, щоб усе бачити і чути, але не заважати. Працює з дитиною психолог. По закінченні дослідження батькам повідомляють, що конкурсна комісія винесе своє рішення за результатами дослідження після того, як співбесіду пройдуть усі діти цього віку.

Якщо дослідження при прийомі до школи проводиться *не з метою добору дітей, а з метою вивчення їхніх особливостей психічного розвитку до моменту початку систематичного навчання*, що може послужити основою для індивідуального підходу до майбутнього учня, то на другому етапі дослідження зовсім не обов'язкова присутність комісії. Дослідження може проводити психолог у присутності батьків.

Під час співбесіди з дитиною необхідно установити дружлюбний, невимушений контакт. Усі завдання мають сприйматися дітьми як ігри. Атмосфера гри допомагає дітям розслабитися, зменшує стресову ситуацію. Якщо дитина тривожна, боїться відповідати, то з боку експериментатора необхідна емоційна підтримка, аж до того, що можна обійняти, погладити дитину і ласкавим голосом виразити впевненість, що вона дуже добре справиться із всіма іграми. В процесі виконання завдань треба постійно давати їй знати, що вона усе робить правильно і добре (незалежно від справжнього результату). Без такого зворотного зв'язку тривожний досліджуваний може просто мовчати. Варто помітити, що подібного роду тактика рекомендується у спілкуванні з усіма досліджуваними, оскільки дітям дуже важливі схвальні зауваження дорослого на їхні відповіді.

По закінченню виконання всіх завдань у разі потреби батькам дається рекомендація на підставі результатів дослідження, як краще за час, що залишився, підготувати їхню дитину до школи.

При визначенні рівня готовності дитини до шкільного навчання орієнтиром може бути карта-характеристика, в якій закладені три рівня готовності до навчання за такими критеріями:

1. Психологічна і соціальна готовність.
2. Розвиток шкільно-значимих психофізіологічних функцій.
3. Розвиток пізнавальної діяльності.
4. Стан здоров'я [4; 93; 100].

Правила оформлення та зберігання результатів перевірки готовності до навчання у школі

1. Обов'язковим є ведення протоколу дослідження (в окремих випадках за дозволом батьків доречним є використання аудіо- та відеозаписів).

2. Результати діагностування заносяться в індивідуальні картки психолого-педагогічного діагностування.

3. Обов'язковим є не лише кількісний, але й якісний аналіз результатів дослідження.

4. До результатів діагностування обов'язково додаються роботи дітей.

5. Результати діагностування зберігаються в шафі, до якої ніхто, крім психолога, не має доступу.

6. Якщо перевірка готовності до навчання в школі проходила в д/с, то результати діагностування передаються психологу школи.

7. Результати діагностування зберігаються протягом всіх років навчання дитини в початкових класах [4; 44; 105; 162].

В основі роботи психолога по підготовці дитини до навчання в школі є розробка розвивальних програм, які мають враховувати основні

компоненти психологічної готовності до навчання в школі (інтелектуальний, емоційно-вольовий, мотиваційний).

2. ДОТРИМАННЯ ЕТИЧНИХ ПРАВИЛ ПІД ЧАС ПЕРЕВІРКИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ГОТОВНОСТІ ДИТИНИ ДО НАВЧАННЯ У ШКОЛІ

При перевірці готовності до навчання в школі психологи варто дотримуватись таких правил:

1. В період перевірки готовності дитини до навчання в школі розподілити свій час таким чином, щоб не створювати черг під кабінетом.
2. Зустрічати дитину з посмішкою, звертатися до неї на ім'я.
3. Не починати процедуру перевірки готовності до навчання в школі відразу, а почати з ігрових форм роботи.
4. Якщо дитина сором'язлива – почати із завдань невербального характеру.
5. Якщо дитина скута та тривожна – не змушувати її виконувати завдання, а запропонувати їй подивитися, як сам психолог «грається» (у кабінеті обов'язково мають бути іграшки, олівці, папір тощо). Якщо батьки присутні, то вони можуть теж включитися в гру.
6. Переходити до виконання завдань лише за умови налагодження контакту з дитиною.
7. Обов'язково робити перерви 5-10 хвилин, якщо процедура перевірки готовності до школи триває більше 30 хвилин.
8. Якщо процедура перевірки затягнулася і дитина втомилася, то завдання можна продовжити виконувати на наступний день.
9. Подякувати дитині за «гру».
10. Відразу записати всі спостереження у протокол.

Повідомлення результатів перевірки готовності дитини до навчання в школі

(якщо процедура перевірки проходила в д/с)

Узагальнена структура виступу перед батьками:

1. Актуальність проблеми готовності до навчання в школі (коротко).
2. Пояснення змісту всіх понять, які згадуватимуться у виступі.
3. Проаналізувати та пояснити зміст компонентів психологічної готовності до школи (розмежувати поняття «психологічна готовність», «педагогічна готовність», «фізіологічна зрілість»).
4. Коротко розповісти про процедуру та завдання, які пропонувалися дітям під час перевірки готовності до навчання в школі, повідомлення результатів.
5. Загальні рекомендації.
6. Рекомендована література для батьків з проблеми психологічної готовності до навчання в школі.

Повідомлення результатів

1. Якщо повідомлення результатів відбувається перед групою батьків, то необхідно оголошувати лише загальні дані по групі, не називаючи прізвищ (індивідуальний аналіз результатів дослідження відбувається лише під час індивідуальної консультації).
2. Повідомлення починати із позитивних моментів, лише згодом проаналізувати труднощі та проблемні моменти під час перевірки готовності до навчання в школі.
3. Ніколи не повідомляти лише «голий результат», завжди рекомендувати конкретні прийоми розвитку тих чи інших пізнавальних процесів або якостей.
4. Не зловживати науковою термінологією.

5. За необхідності порекомендувати відповідних спеціалістів (логопед, невролог).
6. Не робити категоричних висновків про розумовий розвиток дитини, а тим більше не вказувати на недоліки при виконанні завдань у присутності дитини.
7. За потребою наголосити батькам про можливість проведення повторного дослідження.

3. АДАПТАЦІЯ ДИТИНИ ДО ШКОЛИ ТА МОТИВАЦІЯ НАВЧАННЯ

Соціально-психологічна адаптація – це пристосування до нових соціальних умов, звикання до нових соціальних ролей, засвоєння нових правил та норм поведінки [4; 159].

Вступ до школи, з психологічної точки зору, є вирішальним моментом для виділення основних напрямків розвитку особистості в молодшому шкільному віці. Нерозуміння змісту та мети навчальної діяльності, вимог вчителя та критеріїв оцінки – далеко не повний перелік труднощів, які можуть чекати на першокласників і бути причиною проблем у процесі шкільної адаптації. Наслідком дезадаптації є демонстрована пасивність, що призводить до помилкового уявлення педагогів про відсутність самооцінки здібностей у молодших школярів. Насправді ж, у першокласників не сформована самооцінка лише навчальної діяльності, тому що правила цієї діяльності учням ще не зрозумілі. Самооцінка в ігровій діяльності вже достатньо розвинута, діти успішно орієнтуються в її критеріях та в критеріях зовнішньої оцінки. Соціально-психологічна адаптація передбачає вироблення нових та видозміну старих критеріїв самооцінки. Це пов'язано в першу чергу зі зміною провідної діяльності (з ігрової у дошкільному віці на учбову в молодшому шкільному віці). Найчастіше порушення процесу адаптації

виникає тому, що нові критерії самооцінки та оцінки інших ще не сформовані, а старі, які були ефективними в ігровій діяльності – вже не є дієвими. Крім цього, причиною дезадаптації є нерозуміння дитиною певних вимог і неузгодженість цих вимог із вимогами до ігрової діяльності.

Вирішальну роль у цій ситуації відіграє рівень рефлексії здібностей, від якого залежить розвиток самооцінки творчих здібностей, що в свою чергу значною мірою визначає успішність адаптації до умов шкільного навчання. Ефективність психологічної допомоги передусім залежить від обраного методу дослідження, за допомогою якого мають бути точно встановлені причини дезадаптації.

З метою дослідження адаптації першокласників до шкільного навчання у вітчизняній психології найчастіше використовують такі **методи**:

- *спостереження*, параметрами якого є особливості учбової діяльності й поведінки на уроці та перерві, особливості міжособових стосунків з однокласниками та вчителем (І.В. Дубровіна, Р.В. Овчарова, Є.І. Рогов) [44; 54; 60];

- *проективні малюнкові методики* (процедура малювання страхів, розроблена О.І. Захаровим, «Мій клас», «Що мені подобається в школі» Н.Г. Лусканової, «Школа звірів» С. Панченко, кольорово-малюнковий тест діагностики психічних станів А.О. Прохорова та Г.Н. Генінг) [20; 111; 126; 142];

- *метод експертного оцінювання процесу адаптації* (психологічний аналіз особливостей адаптації першокласників до школи Л.М. Ковальнової, карта спостережень Д. Стотта, методика експертної оцінки адаптованості дитини до школи В.І. Чиркова, О.Л. Соколової, О.В. Сорокіної, карта адаптації першокласників А.А. Лєскової) [60; 136; 109; 164];

- *анкетування*, метою якого є аналіз адаптації через визначення особливостей шкільної мотивації (анкета «Рівень шкільної мотивації та

адаптації» Н.Г. Лусканової, анкета «Визначення рівня шкільної мотивації» Р.В. Овчарової) та рівня готовності до шкільного навчання (методика готовності до шкільного навчання Ю.З. Гільбуха, тест А. Керна – І. Їрасека) [4; 44; 111].

Усі перераховані способи дослідження адаптації матимуть певну ефективність лише у комплексному їх застосуванні, оскільки сама по собі кожна діагностична процедура лише частково висвітлює процес шкільної адаптації.

Існує необхідність досліджень, які б дозволили виділити ефективні методи аналізу процесу шкільної адаптації та попередження причин виникнення дезадаптації в учнів першого класу. Процедура дослідження шкільної адаптації повинна мати не лише діагностичний, але й розвивальний потенціал. Це означає, що використовувані методи та прийоми дослідження адаптації мають передусім допомогти учневі усвідомити свої власні шляхи та способи адаптації до умов шкільного навчання. Поставлене завдання можна виконати за допомогою психосемантичних методів дослідження, в основі яких лежить індивідуально-орієнтований підхід до вивчення особистості.

Описаним вимогам відповідає **методика психосемантичного дослідження і розвитку самооцінки творчих здібностей в учбовій діяльності**, яка може використовуватися практичними психологами з метою аналізу індивідуальних критеріїв самооцінки здібностей досліджуваних молодшого шкільного віку. Це дозволяє певною мірою спрогнозувати напрямки особистісного розвитку, *передбачити перспективи розвитку творчих здібностей, які в першу чергу й забезпечують міцну основу для успішної шкільної адаптації*. Як зазначає В.О. Моляко, творчі здібності допомагають орієнтуватися в нових умовах, переборювати різноманітні труднощі, стимулюють дослідницьку активність та інтерес до діяльності [38; 39]. Творчі здібності, на думку О.Л. Музики, не обов'язково

ведуть до високих досягнень в плані результативності діяльності, але в плані визнання – їх, як правило, поцінують більше, ніж нетворчі досягнення [42]. Саме визнання і поцінування з боку вчителя та ровесників створюють максимально позитивну взаємодію в алгоритмі: розвиток самооцінки – розвиток творчих здібностей – успішна шкільна адаптація.

Методика психосемантичного дослідження і розвитку самооцінки творчих здібностей в учбовій діяльності має не лише діагностичне, а й розвивальне значення для самооцінки та творчих здібностей. Розвиваючи самооцінку, ми тим самим розвиваємо й окремі значимі для досліджуваного здібності, а отже й допомагаємо усвідомити шляхи ефективної адаптації до шкільного навчання. Крім цього, можливим є своєчасне попередження або ж виявлення труднощів та кризових моментів у розвитку самооцінки та, відповідно, учбових чи творчих здібностей і шкільної адаптації. Розвивальний потенціал методики по відношенню до самооцінки, творчих здібностей та шкільної адаптації дозволяє використовувати її у програмах ціннісної підтримки розвитку учбових та творчих здібностей, а також процесу шкільної адаптації у молодшому шкільному віці.

Теоретичний аналіз проблеми адаптації та результати психосемантичного дослідження підтверджують припущення про те, що диференційованість самооцінки здібностей є однією з умов успішної шкільної адаптації. **Іншими словами, чим більше критеріїв для самооцінювання може назвати учень, тим більше існує шляхів соціальної адаптації [18].**

Г.М. Чуткіна виділяє три рівні адаптації:

Високий рівень: позитивне ставлення до школи та адекватне ставлення до вимог учителя, легке засвоєння навчального матеріалу, розуміння інструкції вчителя, інтерес до самостійної роботи, позитивний соціальний статус у класі.

Середній рівень: позитивне ставлення до школи та адекватне

ставлення до вимог учителя, відносно легке засвоєння навчального матеріалу, розуміння детальної інструкції вчителя, самостійне виконання типових завдань, виконання вказівок дорослого за умови його контролю, позитивний соціальний статус у класі.

Низький рівень: негативне ставлення до школи та неадекватне ставлення до вимог вчителя, фрагментарне засвоєння матеріалу, відсутність самостійності у виконанні завдань, конфліктність з ровесниками, скарги соматичного характеру.

Основні чинники, які зумовлюють високий рівень шкільної адаптації:

1. Повна сім'я, відсутність конфліктної ситуації в сім'ї.
2. Високий рівень освіти батьків.
3. Належна фізіологічна, психологічна та педагогічна готовність до шкільного навчання.
4. Позитивний соціальний статус у шкільному колективі.
5. Позитивний стиль спілкування вчителя початкових класів [Цит. за 45, с. 58].

Таким чином, **шкільна дезадаптація** визначається як утворення неадекватних механізмів пристосування дитини до школи у формі порушень навчання і поведінки, конфліктних стосунків, психогенних захворювань і реакцій, підвищеного рівня тривожності, проблем в особистісному розвитку.

Р.В. Овчарова виділяє такі форми шкільної дезадаптації у молодших школярів:

1. низький рівень засвоєння змісту навчальних предметів (причиною є недостатній інтелектуальний і психомоторний розвиток; відсутність допомоги й уваги з боку батьків);
2. низький рівень розвитку довільної поведінки (причинами є проблеми виховання у сім'ї: відсутність зовнішніх норм, обмежень тощо);

3. нездатність прийняти темп шкільного життя (найбільш виражений у соматично ослаблених дітей, у дітей із слабким типом нервової системи) (причинами є проблеми виховання у сім'ї, ігнорування індивідуальними особливостями дитини);
4. шкільний невроз або страх школи (причинами є нерозуміння критеріїв зовнішньої оцінки, відсутність поцінування з боку вчителя та ровесників) [44; 45].

Мотивація навчання

Л.І. Божович встановила, що учбова діяльність дитини спонукається двома видами мотивів. Одні з них пов'язані зі змістом і процесом навчання – **пізнавальні мотиви**. Друга група мотивів виникає унаслідок взаємодії дитини і оточуючої дійсності – **соціальні мотиви**. Розвиток *пізнавальних мотивів* пов'язаний в першу чергу із формуванням потреби в позиції школяра. Можна виділити дві підгрупи пізнавальних мотивів: мотиви, пов'язані зі змістом навчання (мотивація змісту); мотиви, пов'язані з процесом навчання (мотивація процесом). До *соціальних мотивів* відносяться статусний мотив, або мотив «бути учнем», мотив гарної відмітки та позитивної зовнішньої оцінки, мотив переваги, мотив суперництва [6; 7].

Розроблені різноманітні способи вивчення шкільної мотивації. Зокрема Р.В. Овчарова описує процедуру малювання на тему: «Що мені подобається в школі», запропоновану Н.Г. Лускановою. Невідповідність малюнків темі може свідчити про *мотиваційну незрілість дитини*, відсутність шкільної мотивації, переважання ігрових мотивів; *дитячий негативізм; нерозуміння та не правильне тлумачення завдання* [45].

Вивчати шкільну мотивацію можна і за допомогою спеціально розроблених анкет та опитувальників. Одну з таких анкет описує Р.В. Овчарова. В анкеті пропонується дати відповідь на 10 запитань. Приклади запитань:

1. Тобі подобається в школі чи не дуже?
2. Вранці, коли ти прокидаєшся, ти завжди з радістю ідеш до школи чи тобі хочеться залишитися вдома?

Відповіді оцінюються від 0 до 3 балів (негативна відповідь – 0 балів, нейтральна – 1 бал, позитивна відповідь – 3 бали). За отриманою сумою балів робляться висновки про рівень шкільної мотивації [44; 45].

Психологічна допомога дитині з низьким рівнем адаптації до школи та низьким рівнем шкільної мотивації передбачає відповідну корекційно-розвивальну роботу, а також залучення до співпраці батьків та вчителя.

3. РОБОТА ПСИХОЛОГА ПО ПОДОЛАННЮ ТРИВОЖНОСТІ, АГРЕСИВНОСТІ ТА ШКІЛЬНИХ СТРАХІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Тривожність, агресивність та шкільні страхи дуже часто виникають на початку систематичного шкільного навчання, однією з причин цьому є очікування школярем ситуації невдачі.

Проблема тривожності активно висвітлюється у сучасній вітчизняній (В.М. Астапов, Г.М. Бреслав, М.Д. Левітов, Г.М. Прихожан, Т.А. Полшкова, Ю.Л. Ханін) та зарубіжній (Р. Мей, Дж. Сарасон, Ч.Д. Спілбергер, Х. Хекхаузен) психології. Як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками виокремлюються два основні **види тривожності: ситуативна та особистісна**. *Ситуативна тривожність* проявляється лише в певних ситуаціях, які пов'язані із суб'єктивно значимою діяльністю та є стресовими для конкретної людини [2; 8; 31; 36; 57; 65; 73; 132; 160; 165]. *Особистісна тривожність* визначається як риса особистості, набута поведінкова диспозиція, яка характеризується стійкою схильністю сприймати об'єктивно безпечні ситуації як такі, що містять загрозу. При цьому стан емоційного дискомфорту виникає без об'єктивної на те причини. Відмічається, що рівень особистісної тривожності можна

визначити за критерієм частоти виникнення ситуативної тривожності [8; 19; 20].

Шкільна тривожність виражається у хвилюванні, підвищеному неспокої в учбових ситуаціях, очікуванні негативного ставлення до себе та негативної оцінки з боку вчителів та ровесників. Учень постійно відчуває свою неадекватність, неповноцінність, не впевнений у правильності своєї поведінки та своїх рішень. Особливості навчальної діяльності (жорстка регламентація навчальної діяльності, нерозуміння вимог вчителя та критеріїв оцінки тощо) та сімейне виховання (ігнорування потребами дитини у спілкуванні, жорсткий контроль за всіма діями дитини, конфліктність у сім'ї тощо) є основними факторами, що можуть зумовлювати появу тривожності.

Методи виявлення тривожності: *стандартизовані опитувальники* (опитувальник рівня шкільної тривожності Філліпса, «Шкала явної тривожності СМАС» Г.М. Прихожан), *проективні методики* (діагностична процедура малювання на обрані теми, експериментально-психологічна методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, методика Рене Жіля, тест тривожності (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен)), *ідеографічні техніки* (психосемантичні дослідження) [57; 60].

Методи психологічної допомоги: прийоми, описані в межах когнітивно-поведінкової психотерапії; метод послідовної десенсибілізації; ігри-драматизації, рольові ігри, релаксаційні вправи, психогімнастика [45; 125; 131].

Другою поширеною проблемою серед молодших школярів є **агресивність**. Така форма поведінки є найчастіше деструктивним захисним механізмом, розібратися з причинами виникнення якого є завданням практичного психолога. «**Агресія** (від лат. *agression*) – гіпотетична сила, інстинкт або першопричина, яка є збудником ряду

почуттів і дій. Індивідуальна, колективна поведінка чи дія, спрямована на нанесення фізичної, психічної шкоди, чи навіть на знищення іншої людини чи групи» [75, с.10].

Ворожість – агресія, яка характеризується цілеспрямовано-свідомим наміром нанести шкоду іншому [75, с.35].

«**Агресивність** (від лат. *aggression* – напад) – властивість особистості, яка виявляється в готовності до агресивної поведінки; сукупність тенденцій у реальній поведінці або у фантазіях суб'єкта, спрямованих на приниження іншої людини, брутальне примушення її до будь-яких дій. Агресивність виявляється у ворожості та активному прагненні до насильницьких дій» [75, с.9].

Види агресивної поведінки:

- *вербальна* (образливі слова у бік іншої людини, наклепи, плітки тощо);
- *невербальна* (нанесення фізичної шкоди);
- *аутоагресія* (агресія спрямована себе; може виявлятися як у формі фізичної, так і у формі вербальної агресії).

Появу агресивності зумовлюють як особливості навчальної діяльності (жорстка регламентація навчальної діяльності, нерозуміння вимог вчителя та критеріїв оцінки тощо), так і специфіка сімейного виховання (стиль виховання, дитячого-батьківські стосунки, ігнорування потребами дитини в емоційному контакті тощо).

Методи виявлення агресивності: *спостереження, бесіда з батьками та вчителем, проєктивні методики* (діагностична процедура малювання на обрані теми, кольоровий тест М. Люшера, експериментально-психологічна методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, методика Рене Жіля), *ідеографічні техніки* (психосемантичні дослідження) [142].

Корекція агресивності: тренінгові програми з використанням рольових ігор, релаксаційні програми, психогімнастика, психотерапевтичні

прийоми (казкотерапія, арттерапія) [45; 125; 131].

Шкільні страхи – афективне (емоційно загострене) відображення у свідомості молодшого школяра конкретної загрози, пов'язаної зі шкільними ситуаціями. Шкільні страхи мають різну форму: острах, тривожні очікування, невротичні страхи (характеризуються більшою інтенсивністю, тривалістю та складністю усунення), паніка, фобія школи (супроводжується соматичними проявами) [18; 22; 79].

Найпоширенішими **причинами** шкільних страхів є такі:

- неприйняття ролі учня;
- зміна провідної діяльності;
- жорстко регламентована навчальна діяльність;
- необхідність виступати перед класом;
- ситуація оцінювання (страх зовнішньої оцінки);
- велике навчальне навантаження;
- психологічний тиск та підвищений контроль з боку батьків;
- демонстративне порівняння дитини зі старшими дітьми у сім'ї тощо.

Методи виявлення шкільних страхів: *проективні техніки* (метод незакінчених речень, методика малювання страхів О.І. Захарова, діагностичні процедури малювання на шкільну тематику), *ідеографічні техніки* (психосемантичні дослідження) [20; 21; 22].

Корекція страхів: прийоми, описані в межах когнітивно-поведінкової психотерапії; ігрова корекція страхів: поетапне малювання, перетворення ситуації, яка лякає, в гумористичну [54; 57; 58; 125].

5. ДОВІЛЬНІСТЬ ПОВЕДІНКИ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ ТА МЕТОДИ ЇЇ РОЗВИТКУ

У молодшому шкільному віці формування *довільності* (вміння

свідомо керувати певними процесами) є центром психічного розвитку: розвивається довільна пам'ять, увага, мислення, поведінка. Розвивати психічну довільність необхідно через роботу з самосвідомістю дитини. Здатність регулювати різні сфери психічного життя утворюється із конкретних контрольованих умінь.

Р.В. Овчарова наголошує, що розвивати довільність необхідно в руховій, емоційній сфері, сфері спілкування та поведінки.

Розвиток довільності в руховій сфері:

- вміння довільно скеровувати свою увагу на м'язи, які приймають участь у русі;
- вміння розрізняти і порівнювати відчуття;
- вміння визначати характер відчуттів;
- вміння змінювати характер руху, орієнтуючись на свої відчуття тощо.

Розвивати довільність в цій сфері можна за допомогою психогімнастики. **Психогімнастика** – це форма розвитку довільності поведінки, яка ґрунтується на поєднанні фізичних вправ з образами уяви, що мають насичений емоційний зміст.

Розвиток довільності в емоційній сфері:

- вміння довільно скеровувати свою увагу на емоційні відчуття;
- вміння розрізняти і порівнювати емоційні відчуття;
- вміння довільно наслідувати або демонструвати емоції за зразком тощо.

Розвиток довільності в сфері спілкування:

- вміння вловлювати, розуміти і розрізняти емоційні стани інших людей;
- співпереживати іншим людям;
- вміння реагувати у бесіді адекватними ситуації відчуттями

тощо.

Розвиток довільності в поведінці:

- вміння визначати конкретну мету своїх вчинків;
- вміння шукати і знаходити засоби для досягнення своєї мети;
- вміння перевіряти ефективність обраних шляхів вирішення проблеми;
- вміння передбачати кінцевий результат своїх дій;
- вміння брати на себе відповідальність тощо.

Методика розвитку основ довільності психічної регуляції у дітей, запропонована Р.В. Овчаровою, включає прийоми психогімнастики, емоційно-комунікативного, поведінкового і акторського тренінгів, аутотренінгу і елементів групової психотерапії [44; 45].

Часто буває, що низький рівень розвитку довільності є наслідком соціально-педагогічної занедбаності дитини. Р.В. Овчарова пропонує таке визначення цього поняття: *«Соціально-педагогічна занедбаність – це стан особистості дитини, який проявляється в низькому рівні розвитку властивостей суб'єкта діяльності, спілкування, самосвідомості та концентровано виражається в порушеному «образі Я» [44, с. 100].*

Основні ознаки соціальної занедбаності в дитячому віці:

- низький рівень розвитку соціально-комунікативних якостей особистості,
- низький рівень соціальної рефлексії;
- труднощі в оволодінні соціальними ролями.

Педагогічна занедбаність зумовлена в першу чергу *недоліками навчально-виховної роботи*, наслідком чого є несформованість дитини як суб'єкта учбово-пізнавальної, ігрової та інших видів діяльності.

На думку авторки, **витоки соціально-педагогічної занедбаності** варто шукати ще в ранньому дитинстві приблизно з **трьохрічного віку**.

Саме в цьому віці починає розвиватися самосвідомість дитини. Несприятлива ситуація розвитку провокує накопичення ознак занедбаності, які переходять у нове якісне утворення – симптомокомплекси. Спочатку занедбаність *проявляється в дезадаптованій поведінці дитини (емоційна неврівноваженість, тривожність, низький рівень самоконтролю тощо), а потім поширюється і на особистісний рівень.*

З метою допомоги подолання стану СПЗ Р.В. Овчаровою розроблено **метод комплексної експрес-діагностики стану соціально-педагогічної занедбаності** дітей. *Комплексна експрес-діагностика соціально-педагогічної занедбаності* – це поглиблений і всебічний аналіз розвитку дитини, який передбачає виявлення позитивних сторін, недоліків і їх причин, спрямований на гармонізацію розвитку особистості та підвищення ефективності педагогічного процесу.

В основу методу покладені незалежні характеристики дитини педагогом і психологом. Метод визначає наявність чи відсутність стану соціально-педагогічної занедбаності і використовується одночасно із спостереженням за дітьми, яке ведуть педагоги і психолог.

Метод складається із *п'яти шкал + одна додаткова шкала*. *Перша шкала* характеризує властивості самосвідомості (приклади тверджень: вважає себе негарним; не подобається власне ім'я тощо).

Друга шкала включає твердження, за допомогою яких характеризуються особливості спілкування дитини (наприклад: уникає контактів з учителем; заважає дітям на уроках тощо).

Третя шкала характеризує особливості учбової діяльності (наприклад: не любить вчитися; незадоволений результатами своєї діяльності тощо).

Четверта шкала визначає наявність чи відсутність загальної тривожності (наприклад: відчуває свою безпорадність; часто має поганий настрій тощо).

П'ята шкала стосується особливостей виховного мікросоціуму (наприклад: батьки впевнені, що покарання формує сильний характер; на думку педагогів, дитина «відстає» в багато чому від ровесників тощо).

Додаткова шкала призначена для аналізу вподобань, вмінь та бажань дитини.

Цей метод може використовуватися практичними психологами з метою виявлення причин та **розробки ефективних корекційно-розвивальних програм**, метою яких є подолання соціальної та педагогічної занедбаності в молодшому шкільному віці. Метод дозволяє визначити наявність чи відсутність стану занедбаності, діагностує основні проблеми в соціальному та особистісному розвитку дитини, які викликані цим станом.

Психолого-педагогічна корекція – сукупність спеціальних психолого-педагогічних впливів на особистість занедбаної дитини з метою її адаптації в якості суб'єкта спілкування, діяльності та самосвідомості.

Методи психокорекції індивідуально-типологічних особливостей особистості: прийоми розвитку довільності в руховій, пізнавальній, емоційній сферах; методи когнітивного тренування вербального інтелекту; методи терапії засобами мистецтва.

Методи психокорекції властивостей суб'єкта спілкування: ігрова корекція в групі; метод позитивного спілкування; рольове на учіння; комунікативні ігри та вправи.

Методи корекції порушень розвитку самосвідомості: вправи на ідентифікацію; розвиток позитивного сприймання інших; методи самонавіювання.

Психолого-педагогічна профілактика – система попереджувальних заходів, пов'язаних із усуненням зовнішніх причин, факторів та умов, які викликають певні недоліки в розвитку дітей.

Залежно від віку дитини можна виділити 4 групи методів

профілактики:

1. Стимулювання і мотивація навчально-пізнавальної та ігрової діяльності (пізнавальні ігри, створення ситуацій позитивного емоційного переживання).
2. Організація життя і діяльності дитячого виховного колективу (колективні ігри, колективні змагання тощо).
3. Спілкування і взаємодія у різноманітних ситуаціях.
4. Психолого-педагогічний вплив і стимулювання активності дитини [3; 44; 45].

Проведений аналіз вказує на те, що розвиток довільності в молодшому шкільному віці – робота комплексна, яка передбачає залучення психологом до співпраці як батьків, так і педагогічних працівників.

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Які основні завдання роботи психолога з дітьми молодшого шкільного віку?
2. Які форми та методи роботи з молодшими школярами є найбільш ефективними?
3. У чому полягають труднощі розвитку емоційно-особистісної сфери молодших школярів?

ЛЕКЦІЯ 5

Тема. СПЕЦИФІКА РОБОТИ ПСИХОЛОГА З ПІДЛІТКАМИ ТА СТАРШОКЛАСНИКАМИ

Мета: ознайомити студентів зі специфікою роботи психолога з підлітками та старшокласниками.

Основні поняття: *афект, асоціальна поведінка, емоційна автономія, комунікативні проблеми, нормативна емансипація, негативізм, неадекватний рівень домагань, особистісна тривожність, «підлітковий комплекс», поведінкова автономія, поведінкова емансипація, професійні інтереси, проблема самовизначення, соціально-психологічний тренінг, синдром дисморфобії, соціальна активність, шкільна дезадаптація, «Я-концепція».*

ПЛАН

1. Психологічні труднощі підліткового віку. Роль психологічної служби у роботі з підлітками.
2. Шкільна дезадаптація у підлітковому віці.
3. Девіантна поведінка підлітків у контексті діяльності практичного психолога.
4. Психологічні труднощі юнацького віку. Роль психолога у професійному самовизначенні старшокласників.

Питання з теми, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Напрямки роботи психолога з підлітками.
2. Значення профілактичної роботи практичного психолога в контексті проблеми дезадаптації у підлітковому віці.

1. ПСИХОЛОГІЧНІ ТРУДНОЩІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Розглядаючи психологічні труднощі підліткового віку, передусім необхідно ставити акцент на особливостях афективної сфери, потребової сфери, особливостях Я-концепції та поведінки.

Афективна сфера охоплює сукупність переживань людиною свого ставлення до оточуючої дійсності і до самої себе. У підлітковому віці характерною є легка збудливість, егоїстичність, різка зміна настроїв і переживань, імпульсивність у поведінці, що часто зумовлює втечі з дому, демонстративні спроби самогубства тощо. Ці різко виражені психологічні особливості підліткового віку отримали назву *«підліткового комплексу»* [45; 108].

Найгостріше у підлітковому віці виявляється потреба в автономії. Яскраво простежується потреба у самоствердженні. **Потреба в автономії** – потреба у набутті самостійності, незалежності, свободи, бажання прийняти права і обов'язки дорослої людини. **Поведінкова автономія** – набуття незалежності і свободи, яка є достатньою для того, щоб без зовнішнього керівництва приймати самостійні рішення. **Емоційна автономія** – потреба позбавлення від батьківської емоційної залежності [45; 98; 104].

Проблеми в підлітковому віці зумовлюються ще й особливостями самосвідомості (самооцінка/зовнішній вигляд).

Підліткам характерна реакція емансипації. **Реакція емансипації** – це прагнення підлітків звільнитися від опіки та контролю з боку дорослих. Розрізняють **3 види емансипації**. *Емоційна емансипація* виявляється у прагненні підлітків мати тісні емоційні контакти не з батьками, а з ровесниками. *Поведінкова емансипація* виявляється у прагненні звільнитися від контролю з боку батьків. *Нормативна емансипація* виявляється у прагненні відкидати ті норми та цінності, яких дотримуються батьки [108; 145].

Роль психологічної служби у роботі з підлітками

Основними задачами психологічної роботи з підлітками є розвиток соціально-психологічних навичок; розширення рольового репертуару; розвиток комунікативних навичок; актуалізація процесу соціального самовизначення.

Засоби вирішення поставлених задач:

- групова діяльність (соціально-психологічний тренінг);
- індивідуально-консультативна робота з підлітками, їх батьками, педагогами (проблема міжособових стосунків, шкільна адаптація, навчання, профорієнтація).

Виділяють такі основні етапи роботи з підлітками в школі [3; 5; 45; 54]:

I. Вирішення організаційних питань

- аналіз запиту адміністрації;
- зустріч з педагогами, які працюють з підлітками;
- організація зустрічей з працівниками центрів соціальних служб для молоді;
- планування діяльності, розробка напрямків роботи з підлітками.

II. Діагностичні процедури

- інтелектуальний розвиток (шкали інтелекту Векслера, ШТРР, тест Амтхауера тощо);
- особистісні характеристики (особистісні опитувальники Кеттела, Айзенка, Шмішека, ПДО тощо);
- сфера самосвідомості (дослідження самооцінки);
- мотиваційна сфера (тест гумористичних фраз, опитувальники Мехрабіана);
- між особові стосунки (соціометрія, методика Лірі,

- незакінчені речення);
- професійна орієнтація (ДДО);
 - діагностична робота з батьками (між особові стосунки в сім'ї: тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна);
 - діагностична робота з педагогами (психологічний клімат в колективі, стиль поведінки в конфліктній ситуації).

III. Корекційна та розвивальна робота

- вироблення адекватних форм поведінки (корекція агресивності та тривожності);
- розвиток навичок спілкування та міжособової взаємодії (соціально-психологічні тренінги);

IV. Консультативна робота

- індивідуальна робота за запитом підлітка;
- індивідуальна робота за запитом батьків;
- індивідуальна робота за запитом педагогів.

V. Профорієнтаційна робота

- робота з підлітками;
- робота з класним керівником.

2. ШКІЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Шкільна дезадаптація у підлітковому віці пов'язана з проблемами у сфері спілкування. Кількість випадків психогенної шкільної дезадаптації зростає у порівнянні з молодшим шкільним віком. Психогенна шкільна дезадаптація молодших підлітків, як правило, пов'язана з порушення у сфері спілкування з кимось із значимих для школярів осіб. Найчастіше це порушення стосується спілкування з ровесниками. Негативні переживання, які виникають при спілкуванні підлітків з оточуючими, можуть компенсуватися позитивними переживаннями, що виникають в процесі

спілкування з іншими особами. Отже, конфлікти з однокласникам можуть і не провокувати психогенну шкільну дезадаптацію, якщо підліток компенсує ці комунікативні проблеми за рахунок позитивного спілкування з батьками.

Можливість виникнення дезадаптації зростає, якщо підлітку не буде надана можливість для компенсаторного спілкування або якщо він набуде його в асоціальному середовищі.

Робота психолога з підлітками, у яких відмічено шкільну дезадаптацію, має бути спрямована на корекцію відношень підлітка з ровесниками, батьками та вчителями (використання соціально-психологічних тренінгів) [107; 108; 163].

Шкільна дезадаптація часто зумовлюється підвищеним рівнем сором'язливості. Практичні поради щодо подолання сором'язливості описує у своїх працях Ф. Зімбардо. Запропоновані алгоритми самодопомоги абсолютно реалістичні у плані їх виконання, а тому можуть радитися практичним психологом сором'язливим підліткам [23].

Прояви шкільної дезадаптації в жодному випадку не можуть нехтуватися практичним психологом, оскільки в сучасному суспільстві все більше з'являється випадків підліткового суїциду. Як відмічає О.Б. Попова, суїцидонебезпечні конфліктні ситуації для підлітків можуть складатися з незначних, на думку дорослих, непорозумінь. Проте вікові та особистісні характеристики підлітків можуть зумовлювати появу відчуття безвиході та неможливості розв'язати проблему, а отже – замкнутість, відчай та думку про самогубство [113; 118; 119; 133; 134; 135; 149].

Працюючи з підлітками, практичний психолог у контексті проявів проблеми шкільної дезадаптації має звертати увагу ще й на особливості акцентуацій характеру та темпераменту. Оскільки *деякі з акцентуацій характеру у сукупності з іншими несприятливими соціальними чинниками* можуть стати серйозною причиною появи думок про самогубство.

К. Леонгард підкреслює: «Акцентуйовані риси у порівнянні з індивідуальними не численні. Акцентуація – це, по суті, ті ж самі індивідуальні риси, що мають тенденцію до переходу в патологічний стан. Надмірний прояв цих рис може накладати відбиток на особистість як таку, набувати патологічного змісту та руйнувати структуру особистості. В акцентуйованих особистостях потенційно закладені як можливості соціально-позитивних, так і негативних досягнень» [32, с.16-17].

Наприклад, *застрагаючий* тип акцентуації у несприятливих життєвих обставинах може провокувати патологічну непоступливість, а отже – і дезадаптацію підлітка. Однак при сприятливих обставинах, грамотній взаємодії психолога та батьків – у такого підлітка можуть розвинутиися риси цілеспрямованої, відповідальної особистості. Аналогічні приклади можна навести і по відношенню до інших типів акцентуації (*педантичного, демонстративного, тривожного тощо*) [32; 33; 34; 156; 157].

О.Б. Попова та С.Є. Фесун виділяють ознаки небезпечної суїцидальної поведінки серед підлітків, а також пропонують шляхи профілактики таких патогенних форм дезадаптації [135]. Одним із ключових етапів у профілактичній роботі є психологічна просвіта батьків, індивідуальне психологічне консультування та діагностика емоційних станів підлітків.

3. ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА

У сучасній науковій літературі проблема «важких» підлітків займає одну з ключових позицій. Основним критерієм, за яким найчастіше відносять дітей до «важких» є наявність у них поведінки, яка відхиляється від соціально прийнятої норми. З метою характеристики поведінки, яка відхиляється від норми використовують спеціальний термін «девіантна

поведінка».

За А. Лічко девіантна поведінка – відхилення від соціально прийнятих норм і шаблонів поведінки. Це поняття включає різні види порушення поведінки – від алкоголізації до спроб суїциду [33; 34].

Э.В. Змановська та В.Ю. Рибніков пропонують таку **класифікацію видів девіантної поведінки**:

- агресивна поведінка;
- делінквентна поведінка;
- аддиктивна поведінка;
- суїцидальна поведінка;
- групові девіації.

Агресивна поведінка включає: 1) ворожу установку – сприймання особистістю реальної або уявної загрози з боку ситуації або інших людей; 2) агресивні емоції – гнів, образа, ненависть; 3) агресивні дії і насилля.

Делінквентна поведінка включає дії конкретної особи, які відхиляються від прийнятих в певному суспільстві норм та діючих законів, це поведінка, яка загрожує благополуччю інших людей та підпадає під статті кримінального кодексу країни.

Аддиктивну поведінку ще характеризують як *залежність* від когось чи від чогось. Виділяють такі форми залежної поведінки:

- хімічна залежність (куріння, психоактивні речовини);
- нехімічна залежність (азартні ігри, комп'ютерна залежність, інтернет-залежність);
- харчові аддикції (переїдання, відмова від їжі);
- сексуальні аддикції (ексгібіціонізм, садомазохізм тощо);
- релігійна деструктивна поведінка (релігійний фанатизм).

Суїцидальна поведінка включає дії, спрямовані на позбавлення себе життя. У структурі суїцидальної поведінки виділяють суїцидні дії та

суїцидні наміри (думки, почуття, висловлювання, натяки).

До *групових девіацій* відносять деструктивні релігійні культи та тероризм. Культ передбачає поклоніння чому-небудь. У науковій літературі виділяють різні типи культів: релігійні або духовні культи, комерційні, політичні тощо [24].

До факторів виникнення девіантної поведінки відносяться різні фактори *біологічні* (спадковість, несприятлива екологія, вроджені психопатії), *психологічні* (певні види акцентуацій, інфантилізм, підвищений рівень тривожності), *соціально-економічні* (зниження життєвого рівня населення), *соціально-педагогічні та соціально-культурні* (зростання кількості родин із деструктивними стилями виховання, негативний вплив ЗМІ) [76; 115; 116; 122].

Можна виділити такі етапи роботи з підлітками, що мають різні види девіантної поведінки:

1. Психодіагностична робота (аналіз індивідуально-типологічних характеристик підлітка).
2. Корекційно-розвивальна робота, основана на результатах психодіагностики.
3. Психологічна профілактика та просвіта.
4. Повторна психодіагностична робота.

Отже, надання психологічної допомоги та здійснення психологічного супроводу підлітків дозволяє зменшити ризик виникнення девіантної поведінки, а також вибудувати конструктивну взаємодію у випадку виникнення таких форм поведінки.

4. ПСИХОЛОГІЧНІ ТРУДНОЩІ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ. РОЛЬ ПСИХОЛОГА У ПРОФЕСІЙНОМУ САМОВИЗНАЧЕННІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Юність – вік специфічної емоційної сензитивності. «Сензитивність

(від лат. *sensitivus* – чуттєвий) – психічне явище як підвищене реагування на емоційні подразники. Буває психічним станом, часовою властивістю особистості або рисою характеру» [75, с. 317]. Ця чутливість супроводжується підвищеною тривожністю, боязливістю нових ситуацій, людей тощо.

Враховуючи таку вікову особливість старшокласників одним із важливих завдань психолога є гармонізація характеру учнів. Н.В. Павлик пропонує програму психологічного супроводу старшокласників, реалізація завдань якої і допомагатиме в розвитку позитивних рис характеру (моральний, інтелектуально-креативний, емоційний, комунікативний, вольовий, психосоматичний компоненти) [124].

Для учнів юнацького віку характерним є переживання предметних почуттів (почуття, які спрямовані на певні події та явища). У цей час формуються узагальнені почуття (почуття прекрасного, трагічного, почуття гумору...) Узагальнені почуття виражають вже біль-менш світоглядні установки особистості, які називаються світоглядними почуттями. *Світоглядні почуття* – переживання, пов'язані з формуванням власної системи поглядів на об'єктивний світ і місце у ньому людини, а також переживання, пов'язані з формуванням життєвої позиції, ціннісних орієнтацій, переконань, ідеалів, принципів пізнання діяльності.

У цьому віці активно розвивається почуття дорослості (чоловічої та жіночої). Це і є причиною ідеалізації дружби, кохання.

Можна виділити 2 рівні прояву психологічних труднощів у юнацькому віці: *на психофізіологічному рівні та на психологічному рівні.*

Психофізіологічний рівень

- незавершеність фізичного розвитку;
- проблема фізичної привабливості/непривабливості;
- нестійкість емоційної сфери;
- високий рівень особистісної тривожності;

- особливості ВНД.

Психологічний рівень

- нереалістичність уяви;
- не сформованість вольової сфери;

На особистісному та міжособовому рівнях виникають такі проблеми:

- проблема самосвідомості;
- проблема особистісного зросту;
- неадекватність рівня домагань;
- несформованість життєвих планів;
- несформованість потреб;
- неспівпадання навчальних та професійних інтересів;
- низька соціальна активність.

Етапи профорієнтаційної роботи

- запит з боку учнів та педагогічних працівників;
- психологічна діагностика;
- психологічна просвіта;
- психологічна консультація (з використанням аналізу професіограм обраних професій) [25; 30; 40; 45; 97; 117; 158; 161].

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Які основні завдання роботи психолога з учнями старших класів?
2. Які форми та методи роботи з підлітками є найбільш ефективними?
3. У чому полягають труднощі професійного самовизначення старшокласників?

ЛЕКЦІЯ 6

Тема. ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ ПСИХОЛОГА З БАТЬКАМИ ТА ПЕДАГОГІЧНИМИ КОЛЕКТИВАМИ

Мета: ознайомити студентів зі специфікою роботи психолога з батьками та педагогічними працівниками.

Основні поняття: *форми роботи з батьками, сімейне виховання, соціально-психологічне навчання вчителів.*

ПЛАН

1. Основні завдання психолога у роботі з батьками.
2. Робота психолога з педагогічним колективом. Психологічна допомога педагогу в організації навчального процесу.
3. Роль психолога у попередженні та залагодженні педагогічних конфліктів.

Питання з теми, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Напрямки роботи психолога з батьками.
2. Основні форми роботи практичного психолога з батьками та педагогічними працівниками.

1. ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ПСИХОЛОГА У РОБОТІ З БАТЬКАМИ

Одним із напрямків роботи психолога у закладах освіти є робота з батьками. Це питання заслуговує на увагу, бо дослідження проблем сім'ї і сімейного виховання показує, що батьки все більше потребують допомоги психологів. Психологічні консультації і рекомендації потрібні не лише батькам дітей «групи ризику» або проблемним сім'ям, а й кожній сім'ї на певному етапі її розвитку.

Основними задачами психолога у роботі з батьками є такі:

- психологічна просвіта (лекції, бесіди, індивідуальні консультації);
- надання інформації батькам про нормативи психічного розвитку дитини;
- розширення та поглиблення уявлень батьків про закономірності психічного розвитку дитини, про особливості соціальної ситуації розвитку у кожному віковому періоді;
- створення позитивних взаємостосунків між батьками і дітьми;
- допомога батькам у розвитку власних здібностей, впевненості в собі та розвиток почуття відповідальності за дітей;
- розвиток почуття батьківства, позитивне сприймання власної дитини;
- пропаганда психологічних знань;
- руйнування хибних і формування правильних установок батьків щодо прийомів виховання дітей у сім'ї [66; 128; 153; 154; 155].

Форми роботи психолога з батьками

- батьківські збори;
- бесіди (колективні, групові, індивідуальні);
- оформлення інформаційних повідомлень для батьків;
- психолого-педагогічні лекторії;
- заняття-тренінги для батьків з підвищення батьківської ефективності;
- лекції, семінари, конференції;
- індивідуальні тематичні консультації;
- організація гуртків, секцій, спільних творчих справ.

Корекційно-розвивальна робота з батьками

Причини викривлення батьківських стосунків можуть бути виправлені за допомогою психотерапії і психологічної корекції. З цією метою створюються батьківські групи. Основною формою роботи у процесі групової корекції є **когнітивно-поведінковий тренінг**, який здійснюється за допомогою *рольових ігор і програм відеотренінгу* [45]. Заняття проводяться 1 раз на тиждень протягом 4 годин. Весь курс (10 занять) – 40 годин. Паралельно може працювати дитяча група, в якій можуть займатися 5-8 дітей від 7 до 10 років.

Під час когнітивно-поведінкового тренінгу використовують такі методи роботи:

- метод групової дискусії (підвищення психолого-педагогічної грамотності батьків);
- метод відеокорекції (програвання завдань психолога в умовах відеозапису взаємодії батьків і дітей, перегляд та самоаналіз);
- метод гри (моделювання і відтворення в контрольованих умовах сімейних ситуацій);
- метод спільних дій (виконання дитиною і батьками загальних завдань);
- метод обговорення і розігрування сімейних ситуацій;
- метод аналізу вчинків дітей і батьків;
- метод аналізу комунікацій [45; 66].

Загалом, як відмічає Є.І. Рогов, робота практичного психолога з батьками дуже складний і важливий вид діяльності, не залежно від того, чи працює психолог в дитячому садку, чи виконує свої професійні обов'язки в школі. Психолог має вміти діагностувати не лише психологічний клімат у сім'ї і взаємостосунки батьків і дітей, але й розумітися на моделях виховання, які є стресогенними для дитини.

Є.І. Рогов виділяє **п'ять груп факторів**, які шкодять психологічному благополуччю дитини [60]:

Перша група факторів. Батькам складно впоратися із віковими проблемами психічного та особистісного розвитку дитини. У такому випадку батьки демонструють надмірну принциповість, вимогливість, завищений рівень домагань по відношенню до можливостей дитини. Часто батьки намагаються створити ідеальний образ дитини, очікуючи від неї того, чого самі не змогли досягнути у свій час.

Друга група факторів. У цьому випадку має місце перевага раціонального аспекту у вихованні. Батьки накладають велику кількість заборон та моральних зобов'язань перед дитиною. Результатом такого виховного впливу є втрата дитячої безпосередності, закомплексованість, страх висловлювати свої почуття та думки перед іншими.

Третя група факторів. Батьки демонструють неприйняття індивідуальних особливостей дитини, негнучкість виховних впливів, нерівномірність у проявах емоційної підтримки, непослідовність та неузгодженість виховних впливів з боку членів родини. Ці фактори зумовлюють виникнення тривожного очікування та невпевненості в собі.

Четверта група факторів. До цієї групи факторів відносяться неблагополучні особистісні зміни у батьків: тривожність, афективність, гіперсоціалізованість, домінантність, недовіра, брак емоційно-позитивних почуттів у стосунках з дітьми. Це все є психогенні фактори, що викликають внутрішній конфлікт у дітей.

П'ята група факторів. Цю групу факторів складають базові характеристики виховання, які у гіпертрофованому вигляді призводять до невротизації дітей:

Турбота та гіперопіка. Підвищений рівень турботи й опіки забезпечує нереалізовану потребу батьків у любові та, як правило, потрібен не дітям, а самим батька.

Любов батьків до дітей. У цьому випадку батьки виявляють любов лише тоді, коли дитина відповідає всім їх очікуванням.

Контроль за дітьми. У деструктивному вигляді ця характеристика виявляється у повному обмеженні самостійності дитини.

Розвиток дитини. Відмічається прагнення батьків до надміру раннього навчання дитини – навичок самостійності, самоконтролю та гігієни. Батьки очікують дорослих форм поведінки, заперечуючи її дитячу безпосередність.

Проаналізовані фактори, за Є.І. Роговим, є підґрунтям розвитку невротичних реакцій дитини та мають потрапити в поле зору практичного психолога в контексті роботи з батьками.

2. РОБОТА ПСИХОЛОГА З ПЕДАГОГІЧНИМ КОЛЕКТИВОМ. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ПЕДАГОГУ В ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Співпраця з педагогічним колективом передбачає виконання психологом таких завдань:

- встановлення довірливих стосунків з педагогічним колективом;
- роз'яснення функцій, завдань та змісту й особливостей роботи практичного психолога, аналіз способів взаємодії психолога та педагогів;
- інформування вчителів стосовно шляхів створення позитивного психологічного клімату в класних колективах;
- проведення просвітницької роботи стосовно організації навчального процесу з урахуванням індивідуальних особливостей учнів;
- аналіз запитів вчителів на психологічну допомогу;
- проведення психологічного консультування педагогічних працівників;
- проведення роботи, спрямованої на підтримку позитивного психоемоційного стану у педагогічних працівників (використання різних

видів ігор: ігри-релаксації, адаптаційні ігри, ігри-формули, ігри-звільнення, ігри-комунікації тощо);

- участь у підготовці та проведенні психолого-педагогічних консиліумів;
- проведення психологічної експертизи впроваджуваних у школі нових освітніх програм, технологій навчання тощо;
- здійснення за потребою психологічного аналізу уроку.

Одним із важливих етапів у роботі практичного психолога та педагогічних працівників є *організація просвітницьких та профілактичних тренінгів*, метою яких є усвідомлення факторів, які провокують виникнення негативних емоційних станів та засвоєння ефективних прийомів їх подолання.

Можна скористатися процедурою планування соціально-психологічного тренінгу, запропонованою Л.А. Петровською [128]. Тренінг проходить у декілька етапів. Завданнями першого *організаційно-підготовчого етапу* є підготовка місця та матеріалів для проведення заняття. На *вступно-ознайомлюючому етапі* заняття учасники знайомляться між собою та обговорюють принципи поведінки в групі. Наступний *основний діагностичний етап* включає використання соціально-психологічних методів, які мають розкривати основну мету тренінгу (наприклад, метод «Мозковий штурм» А.Ф. Осборна та метод «Групова дискусія» У. Гордона). На *етапі підведення підсумків* аналізуються очікування учасників тренінгу, які були сформульовані на початку роботи [12].

Виконання визначених завдань можливе за умови узгодженості дій педагогічного колективу та практичного психолога. Крім цього, важливо враховувати кількість дітей та педагогічних працівників в навчальному закладі.

Аналіз діяльності психологічної служби в закладах освіти показує, що іноді трапляються випадки порушення прав та обов'язків практичних психологів, а тому варто на першій педагогічній нараді чітко їх окреслити.

Зокрема, практичний психолог не може виконувати функцій інших працівників школи; не зобов'язаний контролювати і оцінювати діяльність педагогів; практичний психолог займається проблемами, які носять психологічний характер. Психолог не має повноважень встановлювати медичний діагноз. Він може лише визначити, чи відповідає психічний розвиток дитини віковій нормі, написати психологічну характеристику, яка може бути використана психолого-медико-педагогічною консультацією [17; 45; 60].

3. РОЛЬ ПСИХОЛОГА У ПОПЕРЕДЖЕННІ ТА ЗАЛАГОДЖЕННІ ПЕДАГОГІЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Конфлікт у психології розглядається як зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок і поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії. Н.В. Самоукіна поділяє педагогічні конфлікти на 3 великі групи:

1. Мотиваційні конфлікти, що виникають через слабку мотивацію навчальної діяльності школярів.
2. Конфлікти, пов'язані з недоліками в організації навчання в школі.
3. Конфлікти взаємодії учнів між собою, вчителів і школярів, вчителів і адміністрації.

Методи профілактики конфліктів

- метод уяви;
- метод творчості;
- метод інтуїції;
- метод педагогічного аналізу конфліктної ситуації;

- метод інтроспекції;
- метод емпатії;
- метод керування емоціями;
- метод отримання самоствердження;
- метод логічного аналізу;
- метод соціально-психологічного тренінгу;
- метод розширення світогляду.

Способи залагодження конфліктів

- поетапний аналіз конфлікту (визначення проблеми загального характеру, виділення основних учасників конфлікту; виявлення потреб кожного);
- пошук альтернативних варіантів поведінки;
- переговори;
- посередництво.

Непрямі способи залагодження конфліктів: психом'язева релаксація, драматизація конфліктів, обмін ролями, емоційне відреагування через вербалізацію особистих почуттів, включення в тренінгову групу тощо [45; 55; 103; 130].

Запитання для самоаналізу та самоперевірки

1. Які основні завдання роботи психолога з батьками?
2. Які основні напрямки роботи психолога з батьками та педагогічними працівниками?
3. Які основні методи подолання конфліктів у педагогічному колективі?

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Агресивність – (від лат. *aggression* – напад) – психічне явище, що проявляється в прагненні до насильства в міжособистісних стосунках. Може проявлятися як ситуативний короткочасний психічний процес або стан. Але може бути і ознакою особистості і навіть рисою характеру як результат недостатнього виховання або симптомом психічного захворювання (3; 75)*.

Аддиктивна поведінка – залежність від когось чи від чогось (наприклад, психотропних речовин) (5; 24).

Акцентуація – це індивідуальні риси, що мають тенденцію до переходу в патологічний стан. Надмірний прояв цих рис може накладати відбиток на особистість як таку, набувати патологічного змісту та руйнувати структуру особистості. В акцентуйованих особистостях потенційно закладені як можливості соціально-позитивних, так і негативних досягнень (5; 32).

Атестація педагогічних працівників – це система заходів, спрямована на всебічне комплексне оцінювання їх педагогічної діяльності, за якою визначаються відповідність педагогічного працівника займаній посаді, рівень його кваліфікації, присвоюється кваліфікаційна категорія, педагогічне звання (1; 174).

Ворожість – агресія, яка характеризується цілеспрямовано-свідомим наміром нанести шкоду іншому (4; 75).

Гіперактивність – (від лат. *activus* – діючий, діяльний, «гіпер» – від грецького *hyper* – понад-, зверх-,) вказує на перевищення норми (3; 75).

* Для термінологічного словника застосовано особливий порядок посилань: перше число у круглих дужках позначає номер теми, а друге – номер у списку літератури.

Готовність дитини до систематичного навчання в школі («шкільна зрілість») – це той рівень морфологічного, функціонального і психічного розвитку дитини, при якому вимоги систематичного навчання не будуть занадто високими і не приведуть до порушення здоров'я дитини (4; 4).

Девіантна поведінка – відхилення від соціально прийнятих норм і шаблонів поведінки. Це поняття включає різні види порушення поведінки – від алкоголізації до спроб суїциду (5; 33).

Делінквентна поведінка включає дії конкретної особи, які відхиляються від прийнятих в певному суспільстві норм та діючих законів, це поведінка, яка загрожує благополуччю інших людей та підпадає під статті кримінального кодексу країни (5; 24).

Діагностика – психологічне обстеження вихованців, учнів, студентів, їхніх груп та колективів, моніторинг змісту і умов індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів, визначення причин, що ускладнюють їх розвиток та навчання (2; 172).

Діагностичний мінімум – це комплексне психолого-педагогічне обстеження всіх школярів. Метою такого обстеження є виявлення «психологічно благополучних» дітей та дітей з труднощами в навчанні та розвитку (2; 45).

Емоційна автономія – потреба позбавлення від батьківської емоційної залежності (5; 45).

Етичний кодекс психолога – основний деонтологічний документ, який регламентує діяльність практичного психолога в закладах освіти (2; 166).

Ігрова психотерапія – вид психологічної допомоги, який найчастіше використовується для вирішення проблеми страхів, тривожності, агресивності, гіперактивності тощо (2; 125).

Консиліум – форма спільної роботи працівників школи та представників інших освітніх служб (2; 45).

Конфлікт – зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок і поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії (6; 55).

Корекція – здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи (2; 172).

Критерій – одна з основних ознак, мірило для визначення, оцінки, класифікації чого-небудь (3; 102).

Наукова психологія вивчає психічні явища, закони функціонування й розвитку психіки, риси особистості, психічні якості суб'єкта, механізми й закономірності спілкування та міжособової взаємодії тощо. Методичну базу наукової психології складають науково обґрунтовані, достовірні та надійні методи і прийоми психологічної роботи з людиною (1; 11, 51).

Освітньо-кваліфікаційна характеристика (ОКХ) випускників ВУЗу є нормативним документом, в якому узагальнюється зміст освіти, тобто відображаються цілі освітньої та професійної підготовки, визначається місце бакалавра, спеціаліста та магістра з практичної психології в структурі господарства держави і вимоги до його компетентності, інших соціально важливих властивостей та якостей (1; 170).

Освітньо-професійна програма (ОПП) є державним нормативним документом, в якому визначається нормативний зміст навчання, встановлюються вимоги до змісту, обсягу та рівня освітньої та професійної підготовки фахівця відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня певної спеціальності (1; 170).

Особистісна тривожність визначається як риса особистості, набута поведінкова диспозиція, яка характеризується стійкою схильністю сприймати об'єктивно безпечні ситуації як такі, що містять загрозу (4; 8).

Пасивність (від лат. *passivus* – недіяльний) – властивість особистості, протилежна активності і має ряд виявів: бездіяльність, байдужість, пасивність, безініціативність, безволля, несаможиттєвість (3; 75).

Побутова психологія – це історично закріплений у традиціях, навичках, звичаях, інтуїції та інших сталих формах поведінки досвід управління індивідуальним розвитком і активністю людини, досвід, що функціонує як елемент фольклору, традицій, соціальної практики тощо (1; 11, 51).

Позанаукова психологія – це специфічний вид психологічного знання, що ґрунтується на релігійних і псевдорелігійних, містичних засадах, на передбаченнях і припущеннях, на недоведених за допомогою наукових методів концепціях, поглядах і переконаннях, основу чого складає особиста впевненість в існуванні тих чи інших закономірностей і механізмів, віра в ту чи іншу гіпотезу або ідею (1; 11, 51).

Потреба в автономії – потреба у набутті самостійності, незалежності, свободи, бажання прийняти права і обов'язки дорослої людини (5; 45).

Поведінкова автономія – набуття незалежності і свободи, яка є достатньою для того, щоб без зовнішнього керівництва приймати самостійні рішення (5; 45).

Практична психологія – специфічний вид професійної діяльності, основним змістом якої є розробка на основі наукової методології технологій, технік і методів психологічної практики, застосування психологічних механізмів впливу для корекції активності та розвитку людей у контексті їхніх життєвих обставин і життєвого шляху, котрі інтерпретуються як неповторні обставини та неповторна суб'єктність, індивідуальність (1; 11, 51).

Прогностика – розробка та застосування моделей поведінки групи та особистості у різних умовах, проектування змісту і напрямків індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів і складання на цій основі життєвих планів, визначення тенденцій розвитку груп та міжгрупових відносин (2; 172).

Профілактика – своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі (2; 172).

Психогімнастика – це форма розвитку довільності поведінки, яка ґрунтується на поєднанні фізичних вправ з образами уяви, що мають насичений емоційний зміст (4; 44).

Психологічна служба в системі освіти – це сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що складають єдину систему, основу якої становлять фахівці у сфері практичної психології і соціальної педагогіки: практичні психологи, соціальні педагоги, методисти, директори (завідувачі) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби (1; 171).

Психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти – це спеціально обладнане приміщення для здійснення професійної діяльності практичного психолога (соціального педагога) (2; 171).

Психолого-педагогічна корекція – сукупність спеціальних психолого-педагогічних впливів на особистість занедбаної дитини з метою її адаптації в якості суб'єкта спілкування, діяльності та самосвідомості (4; 44).

Реабілітація – надання психолого-педагогічної допомоги вихованцям, учням, студентам, які перебувають у кризовій ситуації (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби,

стреси, переселення, зазнали насильства тощо), з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності (2; 172).

Реакція емансипації – це прагнення підлітків звільнитися від опіки та контролю з боку дорослих (5; 45).

Сензитивність (від лат. *sensetivus* – чуттєвий) – психічне явище як підвищене реагування на емоційні подразники. Буває психічним станом, часовою властивістю особистості або рисою характеру (5; 75).

Соціально-педагогічна занедбаність – це стан особистості дитини, який проявляється в низькому рівні розвитку властивостей суб'єкта діяльності, спілкування, самосвідомості та концентровано виражається в порушеному «образі Я» (4; 44).

Соціально-психологічна адаптація – це пристосування до нових соціальних умов, звикання до нових соціальних ролей, засвоєння нових правил та норм поведінки (3; 45).

Страх – це найбільш біологічно зумовлена емоція як відображення потреби уникнути небезпеки, в основі якої лежить пасивно або активно охоронний рефлекс, який визначає астеничне або стеничне його виявлення. Страх має різні форми: боязливість, страх, тривожні очікування, паніка, фобія (3; 75).

Суїцидальна поведінка включає дії, спрямовані на позбавлення себе життя (5; 24).

Тренінг – групова форма роботи з педагогами, учнями та батьками, метою якої є розвиток певних особистісних якостей (2; 45).

Урок психології – форми роботи практичного психолога, яка проходить у вигляді лекцій, психодіагностичного практикуму, експресивних методів творчого самовираження, соціально-психологічних тренінгів, дискусій, аналізу конкретних ситуацій, ігрового моделювання (2; 45).

Шкільна дезадаптація визначається як утворення неадекватних механізмів пристосування дитини до школи у формі порушень навчання і поведінки, конфліктних стосунків, психогенних захворювань і реакцій, підвищеного рівня тривожності, проблем в особистісному розвитку (4; 45).

Шкільна тривожність виражається у хвилюванні, підвищеному неспокої в учбових ситуаціях, очікуванні негативного ставлення до себе та негативної оцінки з боку вчителів та ровесників (4; 44).

Шкільні страхи – афективне (емоційно загострене) відображення у свідомості молодшого школяра конкретної загрози, пов'язаної зі шкільними ситуаціями (4; 22).

СПИСОК БАЗОВОЇ, ДОПОМІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ

Базова

1. Аристотель. Сочинения: В 4-х т., Т.1. / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Астапов В.М. Тревожность у детей / В.М. Астапов – М.: ПЕР СЭ, 2008. – 160 с.
3. Баженов В.Г. Воспитание педагогически запущенных подростков / В.Г. Баженов. – К.: Рад школа, 1986. – 128 с.
4. Безруких М.М., Ефимова С.П. Знаете ли вы своего ученика? / М.М. Безруких, С.П. Ефимова – М.: Просвещение, 1991. – 176 с.
5. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе: учеб пособие / М.Р. Битянова. – М.: Совершенство, 1998. – 298 с.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 425 с.
7. Божович Л.И. Избранные психологические труды. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович // Под ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 510 с.
8. Бреслав Г.М. Психология эмоций: Учеб. пособие для вузов / Г.М. Бреслав. – М.: Смысл, 2007. – 544 с.
9. Введение в специальность: Учеб. пособие для студентов пед ин-тов / Л.И. Рувинский, В.А. Кан-Калик, Д.М. Гришин и др. – М.: Просвещение, 1988. – С. 24-36.
10. Володарская И.А., Лизунова Н.М. Система подготовки психологов в США / И.А. Володарская, Н.М. Лизунова // Вестник МГУ. – Сер. 14. Психология. – 1989. – №3. – С. 50-62.
11. Гиппенрейтер Ю.Б. Общее представление о психологии как науке / Ю.Б. Гиппенрейтер // Введение в общую психологию. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С.7-19.

12. Гречуха І.А. Особливості роботи над професійно-орієнтованим завданням з курсу «Основи психологічного тренінгу» / І.А. Гречуха // Професійно-орієнтовані завдання з психології / За ред. О.Л. Музики. Навчальний посібник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Житомир, 2010. – С. 330-358.
13. Детский практический психолог: Программы и методические материалы: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Под ред. О.А. Шаграевой, С.А. Козловой. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 256 с.
14. Дуткевич Т.В., Савицька О.В. Практична психологія: Вступ у спеціальність. Навчальний посібник / Т.В. Дуткевич, О.В. Савицька. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – С. 42-47, 48-50.
15. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды: проблемы возрастной и педагогической психологии / Д.Б. Эльконин / под. ред. Д.И. Фельдштейн. – М.: Изд-во Междунар. пед. академии, 1995. – 224 с.
16. Ждан А.Н. История психологии: от античности к современности: Учебник для студентов психологических факультетов университетов / Изд. третье, исправленное / А.Н. Ждан. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 512 с.
17. Жутикова Н.В. Учителю о практике психологической помощи / Н.В. Жутикова. – М.: Просвещение., 1988. – 176 с.
18. Загурська І.С. Методологічні проблеми дослідження адаптації першокласників до шкільного навчання / І.С. Загурська // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Вид-во «Фенікс», 2011. – Т.ХІІ. Психологія творчості. – Випуск 13. – С. 150-157.
19. Занюк С.С. Психологія мотивації та емоцій: навч. посіб. / С.С. Занюк. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. – 180 с.
20. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей / А.И. Захаров. – СПб., Речь, 2005. – 320 с.
21. Захаров А.И. Отклонения в поведении ребенка / А.И. Захаров. – М.: Просвещение, 1993. – 220с.

22. Захаров А.И. Предупреждение отклонений в поведении ребенка / А.И. Захаров: 3-е изд., испр. Серия: Психология ребенка. – СПб.: «Издательство Союз», «Лениздат». – 2000. – 224 с.
23. Зімбардо Ф. Сором'язливість / Ф. Зімбардо: Пер. з англ. – М.: Просвещение, 1991. – 453 с.
24. Змановская Е.В., Рыбников В.Ю. Девиантное поведение личности и группы: учеб. пособие / Е.В. Змановская, В.Ю. Рыбников. – СПб.: Питер, 2012. – 352 с.
25. Иванов С.И. Одинокие дети / С.И. Иванов. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 318 с.
26. Кайл Р. Детская психология: Тайны психики ребенка (серия «Психологическая энциклопедия») / Р.Кайл – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 416 с.
27. Карандашев В.Н. Психология: Введение в профессию [учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений] / В.Н. Карандашев. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2008. – 512 с.
28. Карандашев В.Н. Психология: Введение в профессию: учеб пособие / В.Н. Карандашев. – М.: Смысл, 2000. – 288 с.
29. Коломінський Н.Л. Методологічні засади професійної підготовки практичного психолога / Н.Л. Коломінський // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – №4. – С. 12-13.
30. Кон И.С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 234 с.
31. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека / Н.Д. Левитов– М.: Просвещение, 2004. – 343 с.
32. Леонгард К. Акцентуированные личности / Карл Леонгард. Пер. с нем. – К.: Вища школа, 1981. – 392 с.
33. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е. Личко. – М.: Просвещение, 1983. – 454 с.
34. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков / А.Е. Личко. - М.: «ЭКМО-Пресс», 1999. - 416 с.

35. Манова-Томова В. Психологічна діагностика раннього віку / В. Манова-Томова. – К.: «Вища школа», 1978. – 167 с.
36. Мей Р. Смысл тревоги / Роло Мей / Пер. с англ. М.И. Завалова и А.И. Сибуриной. – М.: Независимая фирма «Класс», 2001. – 384 с.
37. Мир детства. Дошкольник / Под ред. А.Г. Хрипковой. – М.: Просвещение, 1979. – 416 с.
38. Моляко В.А. Психология решения школьниками творческих задач / В.А. Моляко. – К.: Рад школа, 1989. – 95 с.
39. Моляко В.А. Творческая конструкторология (пролегомены) / В.А. Моляко. – К.: «Освіта України», 2007. – 388 с.
40. Мудрик А.В. Время поисков и решений, или Старшеклассникам о них самих / А.В. Мудрик. – М.: Просвещение, 1990. – 236 с.
41. Музика О.Л., Горбунова В.В., Загурська І.С., Майстренко Т.М. Професійно-орієнтовані завдання з психології / О.Л. Музика, В.В. Горбунова, І.С. Загурська, Т.М. Майстренко / Навчальний посібник / За ред. О.Л. Музики. – 3-тє вид., перероб. і доп. - Житомир, 2010. – С. 15-23
42. Музика О.Л. Рефлексія і динаміка розвитку здібностей: підходи до побудови методики дослідження / О.Л. Музика // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – С.50-54.
43. Музика О.Л., Загурська І.С. Самооцінка і розвиток творчих здібностей: навч. посіб. / О.Л. Музика, І.С. Загурська. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 144 с.
44. Овчарова Р.В. Практическая психология в начальной школе / Р.В. Овчарова. – М.: «Сфера», 2001. – С. 7-30.
45. Овчарова Р.В. Практическая психология образования: учеб. пособие для студ. психол. фак., университетов / Р.В. Овчарова. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 448 с.
46. Осипова А.А. Общая психокоррекция: Учебное пособие / А.А. Осипова. - М.: ТЦ Сфера, 2002. – 400 с.
47. Павлов И.П. Рефлекс свободы / И.П. Павлов. – СПб.: Питер, 2001. – 432 с.

48. Панок В. Г. Психологічна служба: [навч.-метод. посіб. для студентів і викладачів] / В. Г. Панок. – [2-е вид.]. – Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2013. – 328 с.
49. Панок В.Г. Українська практична психологія: визначення, структура і завдання / В.Г. Панок // Практична психологія і соціальна робота. –1998. – № 1. – С. 5-8.
50. Петровская Л.А. Цели, задачи и процедурные аспекты перцептивно ориентированного социально-психологического тренинга // Л.А. Петровская. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – С. 45-75.
51. Петухов В.В., Столин В.В. Предмет и задачи психологической науки и практики / В.В. Петухов, В.В. Столин // Психология. Метод. указ. М.: Изд-во МГУ, 1989. - С. 5-11, 18-21.
52. Печерина К.Л. и др. Дети раннего возраста в дошкольных учреждениях / К.Л. Печерина: Кн. Для воспитателя детского сада. – М.: Просвещение, 1998. – 144 с.
53. Платон. Сочинения: В 3-х т. /Пер. с древнегреч. Под общ. ред. А.Ф. Лосева и В.Ф. Асмуса. – М.: Мысль, 1970. (Т. 1 – 623 с., Т. 2 – 611 с., Т. 3 – 687 с.)
54. Практическая психология образования: Учебное пособие 4-е изд./ Под ред. И.В. Дубровиной. – СПб.: Питер, 2004. – 800 с.
55. Прикладная конфликтология: Хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. – Мн.: Харвест, 1999. – 624 с.
56. Приходько Ю.О. Практична психологія: Введення у професію: Навч. посібник. 3-тє вид. / Ю.О. Приходько. - К.: Каравела, 2012. – 248 с.
57. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст / А.М. Прихожан– 2-е изд. – СПб.: Питер, 2009. – 192 с.: ил.: - (серия «Детскому психологу»).
58. Психотерапия детей и подростков. 2-е изд. / Под ред. Ф. Кендалла. – СПб.: Питер, 2002. – 432 с.
59. Работа психолога та соціального педагога в закладах освіти. Збірник нормативних документів / Укладач І.С. Загурська. – Житомир, 2010. – 85 с.

60. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: учеб пособие: В 2 кн. / Е.И. Рогов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ВЛАДОС, 1999. – Кн.2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. – 480 с.
61. Сеченов И.М. Избранные произведения / И.М. Сеченов. – М.: Просвещение, 1953. – 336 с.
62. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: [метод. рек.] / авт. кол.: Н. П. Бочкор, Є. В. Дубровська, О. В.Залеська та ін. ; [упор.: Н. В. Лунченко, Л. Л. Сідельнік]. – К. : МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. – 84 с.
63. Спиноза Б. Избранные произведения. – В 2 т./ Б. Спиноза. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т.1. – 631 с.; Т.2. – 727 с.
64. Степанов В.Г. Психология трудных школьников: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. – 3-е изд., перерад. и доп. / В.Г. Степанов. – М.: «Академия», 2001. – 336 с.
65. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Хайнц Хекхаузен / СПб.: Питер, 2003. – 436 с.
66. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М.: Апрель-Пресс, изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
67. Щербакова К.Й. Вступ до спеціальності: Навч. посібник / К.Й. Щербакова. – К.: Вища шк., 1990. –С. 13-24, 19-40.

Допоміжна

68. Адаптація дітей до навчання у школі в діяльності психологічної служби: методичні рекомендації / за наук. ред. В.Г. Панка – Електрон. дані. – Київ, Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. – 100 с.
69. Антонова Н.О. Психологічна зрілість як основа готовності до професійної діяльності психолога / Н.О. Антонова, Л.І. Рибачук // Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. - Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип.7. – С. 29-43.

70. Бадалова М.В. Профессиональная рефлексия практических психологов: опыт изучения / М.В. Бадалова // Практична психологія і соціальна робота. – 2002. – №4. – С. 28-30.
71. Байер О.М. Психічна саморегуляція старших дошкільників (психолого-педагогічні умови розвитку) / О.М. Байер // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. - №7. – С. 70-73.
72. Баркан А.И. Практическая психология для родителей, или как научиться понимать своего ребенка / А.И. Баркан. – М., 2000. – 432 с.
73. Бастун Н. Індивідуальний підхід до учнів з високою тривожністю / Н. Бастун // Психолог. – 2003. - №33. – С. 18-19.
74. Боговарова О. Психологічна готовність дитини до навчання в школі / О. Боговарова // Психолог. – 2003. - №29. – С.80.
75. Бродовська В.Й., Грушевський В.О., Патрик І.П. Тлумачний російсько-український словник психологічних термінів / В.Й. Бродовська, В.О. Грушевський, І.П. Патрик: Словник. – К.: ВД «Професіонал», 2007. – 512 с.
76. Васильева А.П. Психолого-педагогические аспекты работы с «детьми улицы» //Закон и подросток. Материалы областной научно-практической конференции. - Донецк, 2000. - С. 137-139.
77. Гільбух Ю.З., Коробко С.Л., Кондратенко Л.О. Визначення психологічної готовності дитини до шкільного навчання / Ю.З. Гільбух, С.Л. Коробко , Л.О. Кондратенко // Початкова школа. – 1988. – №7. – С. 5-18.
78. Городнова Н.М. Положення про кабінет практичного психолога в закладах освіти / Н.М. Городнова // Практична психологія і соціальна робота. – 2001. – №1. – С. 27.
79. Дитячі страхи. Діагностика та корекція / За ред. Л. Райчук. – К.: Редакції загально педагогічних газет, 2014. – 120 с.
80. Дідик Н.М. Результати емпіричного дослідження професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів / Н.М. Дідик // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. - №4. – С. 12-19.

81. Діяльність психолого-медико-педагогічних консультацій в умовах інтеграції дітей з особливими освітніми потребами [Електрон. дані] / А.Г. Обухівська, Т.Д. Ілляшенко, Т.В. Жук. – К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. – 140 с.
82. Дмитренко А.К. Мотиваційні та світоглядні аспекти вибору професії психолога / А.К. Дмитренко // Практична психологія і соціальна робота. – 2002. – №4. – С. 31-33.
83. Дубовский С.Ф. Программа диагностики интеллектуальной готовности к школе / С.Ф. Дубовский // Журнал практического психолога. – 1997. – №5. – С. 6-12.
84. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики / И.В. Дубровина. – М.: Педагогика, 1991. – 225 с.
85. Дуткевич Т.В. Дитяча психологія: навч. посіб. / Т.В. Дуткевич. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
86. Жулідова Л. Інтелектуальні ігри в розвитку дошкільнят / Л. Жулідова // Дошкільне виховання. – 2000. – №2. – С. 14-15.
87. Жутикова Н.В. Учителю о практике психологической помощи / Н.В. Жутикова. – М.: Просвещение., 1988. – 176 с.
88. Збірник програм факультативних курсів, курсів за вибором та спецкурсів для застосування в роботі працівниками психологічної служби загальноосвітніх навчальних закладів / за наук. ред. В.Г. Панка. – Електрон. дані. - К.: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM), 12 см.
89. Зинкевич-Евстигнеева Т.Д., Грабенко Т.М. Практикум по креативной терапии / Т.Д. Зинкевич-Евстигнеева, Т.М. Грабенко. – СПб.: Изд-во «Речь»; «ТЦ Сфера», 2001. – 400 с.
90. Изучение мотивации поведения детей и подростков / Под ред. Л.И.Божович, Л.В. Благоннадежиной. – М.: Педагогика, 1972. – 352 с.
91. Інноваційні моделі підвищення кваліфікації працівників психологічної служби і консультантів ПМПК / авт. кол. за ред. Панка В.Г., Гаркавенко

- З.О. – Електрон. дані. – Київ, Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. – 219 с.
92. Кадишева Л.Б. Особливості прояву почуття власної гідності у студентів-психологів / Л.Б. Кадишева // Практична психологія та соціальна робота. – 2014. - №8. – С. 36-40.
93. Калька Н., Макаренко С. Рекомендації батькам щодо готовності шестирічок до школи / Н. Калька, С. Макаренко // Психолог. – 2002. - № 41. – С. 28-30.
94. Карпенко Н. Профілактика дитячих страхів / Н. Карпенко // Дошкільне виховання. – 2003. - № 9. – С. 14-15.
95. Киселева М.В. Арттерапия в работе с детьми: Руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми / М.В. Киселева. – СПб.: Речь, 2007. - 160 с.;
96. Корекційна робота психолога / Упоряд. О. Главник. – К.: Шкільний світ, 2002. – 112 с.
97. Корнієнко І.О. Професійні орієнтації в системі життєвих стратегій старшокласника / І.О. Корнієнко // Практична психологія і соціальна робота, 2000. – №5. – С.35-38.
98. Корніяка О.М. Комунікативна гра як засіб становлення і розвитку культури спілкування підлітка / О.М. Корніяка // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. – №2. – С. 77-80.
99. Кочерга О., Васильєв О. Психічне здоров'я дитини / О. Кочерга, О. Васильєв // Психолог. – 2003. - № 42. – С. 17-29.
100. Кравцова Е.Е. Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе / Е.Е. Кравцова. – М.: Педагогика, 1991. – 152 с
101. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. Развитие ребенка от рождения до 17 лет / И.Ю. Кулагина. – М.: Педагогика, 1999. – 176 с.
102. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови / З.Й. Куньч. – Тернопіль: Навчальна книга. – Богдан, 2005. – 848 с.
103. Кушнірук Т.Д. Методика діагностики стратегій розв'язання конфліктних ситуацій Д.Джонсона і Ф.Джонсона / Т.Д. Кушнірук // Практична психологія і соціальна робота. – 1999. – №1. – С.24-25.

104. Лабиринты одиночества: Пер. с англ. / под ред. Е.Н. Покровского. – М.: Прогресс, 1989. – 624 с.
105. Лаврентьева Г. Готовність дитини до школи: складові успішності навчання / Г. Лаврентьева // Дошкільне виховання. – 2000. – №9. – С. 3-5.
106. Лаврова Г.Н. Методы диагностики и коррекции детей дошкольного и младшего школьного возраста: учеб. пособие / Г.Н. Лаврова. – Челябинск: ЮУрГУ, 2005. – 250 с.
107. Лебедев С.Г. Психологический тренинг развития самосознания у подростков / С.Г. Лебедев // Практична психологія і соціальна робота. – 2004. – №5. – С. 61-73.
108. Лебединская К.С. Подростки с нарушениями в аффективной сфере / К.С. Лебединская. – М.: Педагогика, 1988. – 166 с.
109. Лєскова-Савицька А. Проблеми дезадаптації першокласників / А.. Лєскова-Савицька // Психолог. – 2003. – серпень 29-32. – С. 30-47.
110. Литвенко І.С. Розвиток словникового запасу дітей молодшого і середнього дошкільного віку / І.С. Литвенко // Практична психологія і соціальна робота. – 2002. - №1. – С. 28-33.
111. Лусканова Н.Г. Методы исследования детей с трудностями в обучении / Н.Г. Лусканова. – М.: Просвещение, 1993. – 156 с.
112. Максименко С.Д., Ільїна Т.Д. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога / С.Д. Максименко, Т.Д. Ільїна // Практична психологія і соціальна робота. – 1999. – №1. – С. 2-6.
113. Максимова Н.Ю. Підліток і наркотики. Причини адитивної поведінки неповнолітніх / Н.Ю. Максимова // Практична психологія і соціальна робота. – 1999. – №7. – С.18-22.
114. Матвійчук В.Є. Програма розвитку емоційно-особистісної сфери дошкільника / В.Є. Матвійчук // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. - №2-3. – С. 41-57.
115. Маценко В. Девіантна поведінка особистості / В. Маценко // Психолог. – 2003. - №28. – С. 14-19.

116. Маценко В.И. Психологические особенности морально-волевых качеств трудновоспитуемых подростков / В.И. Маценко. – К.: Вища школа, 1986. – 24 с.
117. Мельник Ю.Б. Формування культури здоров'я учнів як важлива складова роботи практичного психолога / Ю.Б. Мельник // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – №2-3. – С. 126-132.
118. Мізерна О.О. Корекційна тренінгова програма „Самовдосконалення” для подолання агресивних проявів серед підлітків / О.О. Мізерна // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – №4. – С.37-43.
119. Мізерна О.О. Корекційна тренінгова програма „Самовдосконалення” для подолання агресивних проявів серед підлітків / О.О. Мізерна // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – №5. – С.54-61.
120. Обухівська А.Г. Методичні рекомендації з окремих аспектів діяльності практичних психологів і консультантів ПМПК / А.Г. Обухівська, Т.Д. Ілляшенко, Л.Є. Андрусішина. – Електрон. дані. – Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. – 56 с.
121. Організація та науково-методичне забезпечення діяльності психологічної служби і ПМПК / за наук. ред. В.Г. Панка та І.І. Цушка. – Електрон. дані. – Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. – 90 с.
122. Оржеховська В.М. Соціально-педагогічні проблеми девіантної поведінки неповнолітніх у сучасних умовах / В.М. Оржеховська // Педагогіка і психологія. – 1995. – №4. – С. 90-98.
123. Павленко Т. Емоційний розвиток дітей / Т. Павленко // Психолог. – 2002. - №41. – С. 8-9.
124. Павлик Н.В. Гармонізація характеру старшокласників: спецкурс / Н.В. Павлик; - К.: Ред.загальнопедагогічних газет, 2014. – 128 с.
125. Панфилова М.А. Игротерапия общения: Тесты и коррекционные игры. Практическое пособие для психологов, педагогов и родителей / М.А. Панфилова – М.: «Изд-во ГНОМ и Д», 2000. – 160 с.

126. Панченко С. Проективная методика «Школа зверей» / С. Панченко // Школьный психолог. - 2000. - № 12. - С. 12-15.
127. Пашнев Б.К. Планирование деятельности практических психологов / Б.К. Пашнев // Практична психологія і соціальна робота. - 2003. - №2-3. - С. 25-27.
128. Петровская Л.А. Цели, задачи и процедурные аспекты перцептивно ориентированного социально-психологического тренинга // Л.А. Петровская. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. - М.: Изд-во МГУ, 1989. - С. 45-75.
129. Подмазін С., Сироватко О. Реабілітаційна функція соціально-психологічної служби / С. Подмазін, О. Сироватко // Психолог. - 2002. - №8. - С. 5-6.
130. Поліщук В.М. Психологічна готовність вчителя до праці в школі / В.М. Поліщук // Практична психологія і соціальна робота. - 2001. - №2. - С.8-10.
131. Полное руководство по детской психотерапии / Пер. с англ. Ю. Брянцева. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. - 640 с.
132. Полшкова Т.А. Проблема ситуативной тревожности в психолого-педагогических исследованиях [Текст] / Т.А. Полшкова // Актуальные вопросы современной психологии: материалы II междунар. науч. конф. (г. Челябинск, февраль 2013 г.). - Челябинск: Два комсомольца, 2013. - С. 107-110.
133. Пономаренко И.Л. Психологическая характеристика подростков с девиантным поведением / И.Л. Пономаренко // Практична психологія і соціальна робота. - 2002. - №4. - С. 1-6.
134. Пономаренко Л.И. Тренинг развития рефлексивности у подростков / Л.И. Пономаренко // Практична психологія і соціальна робота. - 2002. - №3. - С. 8-17.
135. Попова О.Б. Підлітковий суїцид. Види профілактики / О.Б. Попова, С.Є. Фесун; упоряд. Т.А. Шаповал. - К.: Редакції загально педагогічних газет, 2014. - 104 с.

136. Практикум з психодіагностики / Укладачі: Музика О. О., Остринська В. М., Остринський В. В. – Житомирський державний педагогічний інститут ім. І.Я.Франка, 1999. – 167 с.
137. Програма «Особлива дитина: для дітей дошкільного віку зі спектром аутистичних порушень» / авт. кол. за ред. Шульженко Д. І., Островської К. О. – Інтернет видання. – Київ, Національний Педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2013. – 250 с.
138. Психологічна служба і ПМПК системи освіти (за результатами 2012–2013 навчального року) / [Березіна Н.О., Лунченко Н.В., Обухівська А.Г. та ін.] – К. : Ніка–Центр, 2013. – 60 с.
139. Психотерапия детей и подростков. 2-е изд. / Под ред. Ф. Кендалла. – СПб.: Питер, 2002. – 432 с.
140. Рєпнова Т. Планування роботи практичного психолога / Т. Рєпнова // Психолог. – 2003. - №2. – С. 3-15.
141. Робота психолога та соціального педагога в закладах освіти. Збірник нормативних документів / Укладач І.С. Загурська. – Житомир, 2010. – 85 с.
142. Рогов Е. И. Настольная книга школьного психолога: Учеб. пособие: В 2 кн / Е.И. Рогов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. – 384 с.
143. Романова Е.С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограммы / Е.С. Романова. – СПб.: Питер, 2003. – 462 с.
144. Рудчук Г.К., Андрійчук І.П. Підготовка особистості майбутніх практичних психологів / Г.К. Рудчук, І.П. Андрійчук // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – №4. – С. 18-20.
145. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навч. посіб. / М.В. Савчин, Л.П. Василенко. – К.: Академ-видав, 2006. – 360 с.
146. Сальникова Н. Е. Работа с детьми: школа доверия / Н.Е. Сальникова. – СПб.: Питер, 2003. – 282 с.
147. Семенюк Л.М. Психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції / Л.М. Семенюк. – М.: Просвещение, 1996. – 230 с.

148. Сироватко О. Документація практичного психолога / О. Сироватко // Психолог. – 2002. – №10. – С. 3-6.
149. Сиротюк А. Робота з девіантними підлітками / А. Сиротюк // Психолог. – 2002. – №18. – С. 8-9.
150. Соцька М. Оцінювання діяльності психолога закладу освіти / М. Соцька // Психолог. – 2003. – №8. – С. 10-15.
151. Степанова М.А. О критериях профессионализма школьного психолога / М.А. Степанова // Вопр. психологии. – 2002. – №1. – С. 88-94.
152. Токаренко Л. Психологічна служба в дитячому садку необхідна / Л. Токаренко // Дошкільне виховання. – 2000. – №7. – С. 7.
153. Торохтий В.С. Методика диагностики психологического здоровья семьи (Начало) / В.С. Торохтий // Практична психологія і соціальна робота. - 2003. – №7. – С.35-38.
154. Торохтий В.С. Методика диагностики психологического здоровья семьи (Продолжение) / В.С. Торохтий // Практична психологія і соціальна робота. - 2003. – №8. – С.51-65.
155. Торохтий В.С. Методика диагностики психологического здоровья семьи (Окончание) / В.С. Торохтий // Практична психологія і соціальна робота. - 2003. – №9. – С.30-36.
156. Трудные судьбы подростков – кто виноват? / Под ред. С.Н. Чихалова. – М.: Юридическая литература, 1991. – 336 с.
157. Трудный подросток. Причины и следствия / Под ред. В.А.Татенко. – К.: Рад школа, 1985. – 176 с.
158. Формирование личности старшеклассника / Под ред. И.В.Дубровиной. – М.: Просвещение, 1989. – 400 с.
159. Фурман А.В. Методика визначення особистісної адаптованості школярів / А.В. Фурман // Психологія. – Вип.41. – К.: Освіта, 1993. – С. 29-48.
160. Ханин Ю.Л. Межличностная и внутригрупповая тревога в условиях значимой совместной деятельности / Ю.Л. Ханин // Вопросы психологии. – 1991. – №5 – С.57-64.

161. Цушко І.І. Формування навичок захисту і збереження репродуктивного здоров'я учнівської і студентської молоді: практ. посіб. / І.І. Цушко. – Електрон. дані. – Київ, Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013. – 104 с.
162. Чейпи Дж. Готовность к школе: Как родители могут подготовить детей к успешному обучению в школе / Дж. Чейпи. – М.: Просвещение, 1992. – 128 с.
163. Чечулина К.С. Диагностика и коррекция застенчивости учащихся старших классов / К.С. Чечулина // Вопросы психологии. – 2013. – №2. – С. 31-41.
164. Чирков В., Соколова О., Сорокіна О. Методика «Експертна оцінка адаптованості дитини до школи» / В. Чирков, О. Соколова, О. Сорокіна // Психолог. – 2003. – серпень 29-32. – С. 25-29.
165. Sarason J. Experimental approaches to test anxiety: attention and the uses of information – In: Anxiety, Current trends in theory and research. Vol.2 / Ed. Ch. Spielberger. New York – London, 1972.

Електронні ресурси

166. Етичний кодекс психолога [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://psyua.com.ua/page/zakon.php>; www.psyjournals.org.ua
167. Лист Міністерства освіти і науки України «Стан та особливості діяльності психологічної служби системи освіти у 2014-2015 навчальному році» (від 25.07. 2014 р. № 1/9-374) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://psyua.com.ua/page/zakon.php>; www.psyjournals.org.ua; www.mon.gov.ua
168. Лист МОН України «Щодо організації та проведення «години психолога» у загальноосвітніх навчальних закладах» (від 04.07.12 № 1/9-488) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://psyua.com.ua/page/zakon.php>
169. Лист МОН України «Щодо планування діяльності, ведення документації і звітності усіх ланок психологічної служби системи освіти України» (27.08.2000 № 1/9-352) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://psyua.com.ua/page/zakon.php>; www.psyjournals.org.ua

170. Освітньо-кваліфікаційна характеристика та освітньо-професійна програма підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівнів «бакалавр», «спеціаліст», «магістр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: www.mon.gov.ua
171. Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів системи загальної середньої освіти (19.10.2001 № 691) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://psyua.com.ua/page/zakon.php>; www.psyjournals.org.ua
172. Положення про психологічну службу системи освіти України (03.05.99, № 127 у новій редакції наказу МОН України від 02.07.2009 №616) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://psyua.com.ua/page/zakon.php>; www.psyjournals.org.ua
173. Проблема гіперактивності [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: www.razvivalki.ru; www.defectolog.ru; <http://uaua.info/conter/articles/1084.html>.
174. Типове положення про атестацію педагогічних працівників (із змінами згідно наказу МОН МСУ від 20.12.2011 №1473) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: <http://psyua.com.ua/page/zakon.php>; www.mon.gov.ua

ДОДАТКИ

Додаток А

Затверджено
Наказ Міністерства
освіти України
03.05.99 № 127
(у редакції наказу МОН
України від **02.07.2009**
№ 616)

Зареєстровано в
Міністерстві
юстиції України
23.07.2009 р.
за № 687/16703

ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПСИХОЛОГІЧНУ СЛУЖБУ СИСТЕМИ ОСВІТИ УКРАЇНИ

І. Загальні положення

- 1.1. Психологічна служба в системі освіти – це сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що складають єдину систему, основу якої становлять фахівці у сфері практичної психології, соціальні педагоги, методисти, дериватори (завідувачі) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби.
Основною метою діяльності психологічної служби є психологічне забезпечення та підвищення ефективності педагогічного процесу, захист психічного здоров'я і соціального благополуччя усіх його учасників: вихованців, учнів, студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників.
Соціально-педагогічний патронаж спрямований на надання соціально-педагогічної допомоги соціально незахищеним категоріям вихованців, учнів і студентів з метою подолання ними життєвих труднощів та підвищення їхнього соціального статусу.
- 1.2. Психологічна служба забезпечує своєчасне і систематичне вивчення психофізичного розвитку вихованців, учнів і студентів, мотивів її поведінки і діяльності з урахуванням вікових, інтелектуальних, фізичних, статевих та інших індивідуальних особливостей, створення умов для саморозвитку та самовиховання, сприяє виконанню освітніх і виховних завдань навчальних закладів.
- 1.3. Психологічна служба у своїй діяльності керується Конституцією України, Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про позашкільну освіту», «Про дошкільну освіту», іншими нормативно-правовими актами та цим Положенням.
- 1.4. Діяльність психологічної служби в системі освіти України забезпечується практичними психологами, соціальними педагогами, методистами та директорами (завідувачами) навчально-методичних кабінетів (центрів). За своїм статусом працівники служби належать до педагогічних працівників і, відповідно до

чинного законодавства, користуються всіма правами і гарантіями, передбаченими для них.

- 1.5. Психологічна служба співпрацює з органами охорони здоров'я, праці та соціального захисту населення, сім'ї, молоді та спорту, внутрішніх справ, іншими органами виконавчої влади, а також громадськими організаціями.
- 1.6. Це Положення визначає основні завдання, зміст діяльності, структуру, управління і фінансування психологічної служби системи освіти України в цілому.
- 1.7. Посади практичних психологів і соціальних педагогів уводяться в штатні розписи навчальних закладів і установ освіти за умови наявності спеціалістів з фаховою освітою в межах коштів, передбачених єдиним кошторисом витрат відповідно до нормативів чисельності практичних психологів і соціальних педагогів, згідно з додатком.

II. Основні завдання психологічної служби

- 2.1. **Основні завдання** психологічної служби системи освіти України полягають у:
 - сприянні повноцінному розвитку особистості вихованців, учнів, студентів на кожному віковому етапі, створенні умов для формування у них мотивації до самовиховання і саморозвитку;
 - забезпеченні індивідуального підходу до кожного учасника навчально-виховного процесу на основі його психолого-педагогічного вивчення;
 - профілактиці і корекції відхилень в інтелектуальному і психофізичному розвитку вихованців, учнів, студентів.
- 2.2. Основними **видами діяльності** психологічної служби є:
 - діагностика** - психологічне обстеження вихованців, учнів, студентів, їхніх груп та колективів, моніторинг змісту і умов індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів, визначення причин, що ускладнюють їх розвиток та навчання;
 - корекція** - здійснення психолого-медико-педагогічних заходів з метою усунення відхилень у психофізичному та індивідуальному розвитку і поведінці, схильності до залежностей та правопорушень, подолання різних форм девіантної поведінки, формування соціально корисної життєвої перспективи;
 - реабілітація** - надання психолого-педагогічної допомоги вихованцям, учням, студентам, які перебувають у кризовій ситуації (постраждали від соціальних, техногенних, природних катастроф, перенесли тяжкі хвороби, стреси, переселення, зазнали насильства тощо), з метою адаптації до умов навчання і життєдіяльності;
 - профілактика** - своєчасне попередження відхилень у психофізичному розвитку та становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктним ситуаціям у навчально-виховному процесі;
 - прогностика** – розробка та застосування моделей поведінки групи та особистості у різних умовах, проектування змісту і напрямків індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів і складання на цій основі життєвих планів, визначення тенденцій розвитку груп та міжгрупових відносин.
- 2.3. Психологічна служба системи освіти України **функціонує на трьох рівнях**:
 - науковому**, на якому вивчає закономірності психічного розвитку і формування особистості вихованців, учнів, студентів з метою розробки методів і методик професійного застосування психологічних знань;

прикладному, на якому здійснює соціально-психологічне забезпечення процесу навчання і виховання, включаючи розробку навчальних програм, підручників, професійну підготовку і підвищення кваліфікації фахівців;

практичному, на якому забезпечує безпосередню роботу практичних психологів, соціальних педагогів у навчальних закладах.

2.4. Діяльність психологічної служби включає такі **основні напрями**:

консультативно-методична допомога всім учасникам навчально-виховного процесу з питань навчання, виховання і розвитку вихованців, учнів, студентів, допомога органам державного управління у плануванні освітньої діяльності;

просвітницько-пропагандистська робота з підвищення психологічної культури в навчальних закладах та у сім'ї;

превентивне виховання (через засоби масової інформації, під час навчальної діяльності в рамках навчальних програм або як окремого предмета), метою якого є формування у вихованців, учнів, студентів орієнтації на здоровий спосіб життя та захист психічного здоров'я, профілактика алкоголізму, наркоманії, ВІЛ-інфекції і злочинності.

III. Структура та управління психологічною службою

3.1. Психологічна служба в системі освіти України складається з таких **основних ланок**:

– Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи;

– навчально-методичного кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських, районних (міських) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти або методистів районних (міських) методичних кабінетів управлінь (відділів) освіти з психологічної служби;

– підрозділів психологічної служби у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації;

– практичних психологів і соціальних педагогів навчальних закладів усіх типів.

3.2. **Науково-методичне керівництво** психологічною службою системи освіти здійснює Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи, який діє на підставі статуту.

3.3. Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти створюються місцевими органами виконавчої влади, підпорядковуються засновнику з усіх питань діяльності, а у частині науково-методичного забезпечення Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи.

Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти можуть створюватися як структурні підрозділи закладів післядипломної педагогічної освіти або при Міністерстві освіти і науки Автономної Республіки Крим, Головному управлінню освіти і науки Київської міської державної адміністрації, управліннях освіти і науки

обласних та Севастопольської міських державних адміністрацій, або як юридичні особи.

Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти створюються, реорганізуються або ліквідуються за погодженням з Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи.

- 3.4. Районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти створюються місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування.

Районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти можуть функціонувати як структурні підрозділи районних (міських) методичних кабінетів (центрів) або як юридичні особи.

За неможливості створення районного (міського) навчально-методичного кабінету (центру) психологічної служби системи освіти до штатного розпису районного (міського) методичного кабінету (центру) вводиться посада методиста з психологічної служби.

Районний (міський) навчально-методичний кабінет (центр) психологічної служби системи освіти підпорядковуються засновнику з усіх питань діяльності, а в частині науково-методичного забезпечення діяльності психологічної служби - навчально-методичному кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласним, Київському і Севастопольському міським навчально-методичним кабінетам (центрам) психологічної служби системи освіти.

- 3.5. **Атестація працівників психологічної служби** – практичних психологів, соціальних педагогів, методистів з психологічної служби, директорів (завідувачів) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти здійснюється відповідно до чинного законодавства.

- 3.6. Структура та штатний розпис навчально-методичному кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських, районних (міських) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти визначаються місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування відповідно до встановлених нормативів.

- 3.7. Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські, районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти здійснюють свою діяльність відповідно до статуту (якщо вони є юридичними особами) або положення (якщо вони є структурними підрозділами).

- 3.8. **Призначення на посаду та звільнення з посади** директора (завідувача) навчально-методичного кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських, районних (міських) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти здійснюються засновником за погодженням з Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи.

Призначення на посаду та звільнення з посади директора (завідувача) районного (міського) навчально-методичного кабінету (центру) психологічної служби системи освіти, методиста з психологічної служби районного (міського) методичного кабінету здійснюється засновником за погодженням з навчально-методичним кабінетом (центром) в Автономній Республіці Крим, обласним,

Київським, Севастопольським міським навчально-методичним кабінетом (центром) психологічної служби системи освіти.

Призначення на посаду та звільнення з посади практичного психолога і соціального педагога закладу освіти здійснюється за погодженням з районним (міським) навчально-методичним кабінетом (центром) психологічної служби системи освіти або з методистом з психологічної служби районного (міського) методичного кабінету.

- 3.9. Структура та штатний розпис психологічної служби вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації визначаються вищим навчальним закладом та фінансуються за рахунок власних коштів цього навчального закладу.

Психологічна служба вищого навчального закладу III-IV рівнів акредитації підпорядковується керівнику або одному з його заступників, а у частині науково-методичного забезпечення - Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи.

IV. Зміст діяльності

- 4.1. Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи є головною організацією психологічної служби системи освіти України, який здійснює організаційні, координаційні та науково-методичні функції у галузі практичної психології і соціальної педагогіки.

До **повноважень** Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи належать:

- науково-методичне забезпечення психологічної служби системи освіти;
- здійснення психометричного нагляду, забезпечення діяльності психометричної комісії, організація соціально-психологічної експертизи методів, методик, новацій у галузі освіти;
- розробка методичних вимог до змісту діяльності психологічної служби, координація науково-прикладних досліджень та методичних розробок;
- координація та науково-методичне керівництво діяльністю навчально-методичного кабінету (центру) в Автономній Республіці Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських, районних (міських) навчально-методичних кабінетів (центрів) психологічної служби системи освіти або методистів районних (міських) методичних кабінетів управлінь (відділів) освіти з психологічної служби.

- 4.2. Навчально-методичні кабінети (центри), методисти є основними організаційно-методичними ланками психологічної служби системи освіти, які здійснюють організаційні, координувальні та навчально-методичні функції у галузі практичної психології і соціальної педагогіки.

Навчально-методичний кабінет (центр) в Автономній Республіці Крим, обласні, Київський і Севастопольський міські, районні (міські) навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти, методисти районних (міських) методичних кабінетів управлінь (відділів) освіти з психологічної служби:

- забезпечують діяльність психологічної служби освіти регіону;
- надають методичну, інформаційну підтримку практичним психологам, соціальним педагогам;

- беруть участь в організації підвищення кваліфікації спеціалістів служби, їх атестації та професійного зростання, кадровому забезпеченні психологічної служби;
- організовують діяльність методичних об'єднань практичних психологів і соціальних педагогів;
- координують науково-дослідні, практичні дослідження за пріоритетними напрямками діяльності психологічної служби;
- беруть участь в оцінці, прогнозуванні та формуванні освітньої політики в регіоні; впроваджують досягнення психологічної науки та передового досвіду.

Навчально-методичні кабінети (центри) психологічної служби системи освіти організовують діяльність "Телефонів довіри", кабінетів корекції кризових станів, психологічних (сімейних) консультацій, профільних консультпунктів, реабілітаційних центрів залежно від соціально-психологічних потреб регіону.

4.3. Практичний психолог навчального закладу:

- бере участь у здійсненні освітньої, виховної роботи, спрямованої на забезпечення всебічного індивідуального розвитку вихованців, учнів, студентів, збереження їх повноцінного психічного здоров'я;
- проводить психолого-педагогічну діагностику готовності вихованця, учня, студента до навчання та сприяє їх адаптації до нових умов навчально-виховного процесу, допомагає у виборі навчального закладу згідно з рівнем психічного розвитку;
- розробляє та впроваджує розвивальні, корекційні програми навчально-виховної діяльності з урахуванням індивідуальних, гендерних, вікових особливостей вихованців, учнів, студентів;
- сприяє вибору учнями і студентами професій з урахуванням їх ціннісних орієнтацій, здібностей, життєвих планів і можливостей, готує учнів до свідомого життя; здійснює превентивне виховання, профілактику злочинності, алкоголізму і наркоманії, інших залежностей і шкідливих звичок серед підлітків;
- проводить психологічну діагностику і психолого-педагогічну корекцію девіантної поведінки вихованців, учнів, студентів;
- формує психологічну культуру вихованців, учнів, студентів, педагогів, батьків або осіб, які їх замінюють, консультує з питань психології, її практичного використання в організації навчально-виховного процесу.

4.4. Соціальний педагог навчального закладу:

- вивчає та оцінює особливості діяльності і розвитку вихованців, учнів і студентів, мікроколективу (класу чи групи), шкільного, студентського колективу в цілому, молодіжних та дитячих громадських організацій; досліджує спрямованість впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивного виховного потенціалу соціального середовища та джерела негативного впливу на вихованців, учнів і студентів;
- прогнозує на основі спостережень та досліджень посилення негативних чи позитивних сторін соціальної ситуації, що впливає на розвиток особистості вихованця, учня, студента чи групи; прогнозує результати навчально-виховного процесу з урахуванням найважливіших факторів становлення особистості;

- дає рекомендації вихованцям, учням, студентам, батькам або особам, які їх замінюють, вчителям, викладачам та іншим особам з питань соціальної педагогіки; надає необхідну консультативну соціально-педагогічну допомогу дитячим і молодіжним громадським організаціям, вихованцям, учням, студентам, які потребують піклування чи перебувають у складних життєвих обставинах;
- сприяє захисту прав вихованців, учнів і студентів, представляє їхні інтереси у службі у справах дітей, у правоохоронних та судових органах;
- бере участь у формуванні навичок дотримання норм та правил поведінки, ведення здорового способу життя, сприяє попередженню негативних явищ серед вихованців, учнів, студентів;
- надає соціальні послуги, спрямовані на задоволення соціальних потреб вихованців, учнів і студентів; здійснює соціально-педагогічний супровід навчально-виховного процесу, соціально-педагогічний патронаж соціально незахищених категорій вихованців, учнів і студентів; сприяє соціальному і професійному визначенню особистості, дбає про професійне самовизначення та соціальну адаптацію молоді.

4.5. Працівник психологічної служби повинен:

- керуватися етичним кодексом психолога;
- дотримуватися педагогічної етики, поважати гідність вихованців, учнів, студентів, захищати їх від будь-яких форм фізичного або психічного насильства;
- будувати свою діяльність на основі доброзичливості, довіри у тісному співробітництві з усіма учасниками педагогічного процесу;
- пропагувати здоровий спосіб життя, підвищувати рівень психологічних знань педагогічних працівників і батьків або осіб, які їх замінюють;
- зберігати професійну таємницю, не поширювати відомостей, отриманих в процесі діагностики або корекційної роботи, якщо це може завдати шкоди вихованцеві, учню, студенту чи їх оточенню;
- постійно підвищувати свій професійний рівень;
- знати програмно-методичні матеріали і документи щодо обсягу, рівня знань, розвитку вихованців, учнів, студентів, вимоги державних стандартів до забезпечення навчально-виховного процесу, основні напрями і перспективи розвитку освіти, психолого-педагогічної науки.

4.6. Тривалість робочого тижня практичного психолога та соціального педагога визначається чинним законодавством з урахуванням типу навчального закладу.

V. Фінансування діяльності

- 5.1. Фінансування діяльності психологічної служби системи освіти та оплата праці практичних психологів і соціальних педагогів, працівників кабінетів (центрів), методистів здійснюється згідно з чинним законодавством.
- 5.2. Фінансування діяльності психологічної служби вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації (у тому числі оплати праці її працівників) здійснюється за рахунок власних коштів вищого навчального закладу.
- 5.3. Працівникам психологічної служби системи освіти надаються окремі приміщення (кабінети) для проведення діагностичної, навчальної, тренінгової, консультативної, розвивальної і корекційної роботи.

**ЛИСТ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
«ЩОДО РОЗПОДІЛУ РОБОЧОГО ЧАСУ У ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ ТА
СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ» (ВІД 26.09.12 № 1/9-683).**

Враховуючі численні запити з місць Міністерство надає роз'яснення щодо розподілу робочого часу практичних психологів та соціальних педагогів. Діяльність психологічної служби системи освіти здійснюється відповідно статті 21 та статті 22 Закону «Про освіту» та Положення про психологічну службу системи освіти України, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України 02.07.2009 р. № 616, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 23.07. 2009 р. за № 687/16703.

Відповідно до статті 50 Кодексу законів про працю України тривалість **робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень**. Підприємства і організації при укладенні колективного договору можуть встановлювати меншу норму тривалості робочого часу, ніж передбачено в частині першій цієї статті (стаття 50 із змінами, внесеними згідно із Законами № 871-12 від 0.03.1991, №3610-12 від 17.11.1993). Педагогічне навантаження вчителів, викладачів, вихователів та інших педагогічних працівників визначено Інструкцією про порядок обчислення заробітної плати працівників освіти, затвердженою наказом Міністерства освіти України від 15 квітня 1993 р. № 102, погодженим з Мінпраці, ЦК профспілки працівників освіти і науки України, Мінфіном і зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 27 травня 1993 р. за № 56 (із змінами).

Відповідно до Типових правил внутрішнього розпорядку для працівників державних навчально-виховних закладів України, затверджених наказом Міністерства освіти України від 20.12.1993 №455 (із змінами), у межах робочого дня педагогічні працівники закладу освіти повинні вести всі види навчально-методичної та науково-дослідницької роботи відповідно до посади, навчального плану і плану науково-дослідної роботи. Тому практичному психологу варто **20 годин** відвести для безпосередньої роботи з учасниками навчально-виховного процесу (індивідуальна і групова психодіагностика, консультування учнів, учителів, батьків, корекційно-розвивальна робота тощо) та **20 годин** — на підготовку до проведення соціально-психологічних заходів (занять, тренінгів, ділових ігор), обробку результатів досліджень, оформлення висновків тощо.

Відповідно до наказу МОН України від 15.04.1993р. № 102 «Про затвердження Інструкції про порядок обчислення заробітної плати працівників освіти» підпункту "а" пункту 64 підрозділу А розділу VI із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти і науки №118 від 24.02.2005р.,» ставки заробітної плати (посадові оклади) вчителів, викладачів, вихователів та інших педагогічних працівників виплачуються: за 3 години педагогічної (викладацької) роботи на день (18 годин на тиждень): ... практичним психологам спеціальних загальноосвітніх шкіл (шкіл-інтернатів)... Норма годин на ставку встановлена, виходячи з 6 денного режиму роботи». При цьому спеціальна загальноосвітня школа (школа-інтернат) визначається як загальноосвітній навчальний заклад для дітей, які потребують корекції фізичного та (чи)розумового розвитку (п. 1 ст. 9 Закону "Про загальну середню освіту" від 13 травня 1999 р. № 651-XIV). Просимо довести зміст листа до керівників навчальних закладів.

Заступник міністра

Б.М.Жебровський

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Л И С Т

№ 1/9-442 від 17.09.2015

м. Київ

**ПРО ОПТИМІЗАЦІЮ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ**

З метою зменшення звітної документації, підвищення відповідальності працівників психологічної служби системи освіти та на виконання п.4.3. наказу Міністерства освіти і науки України від 06.08.2013 року № 1106 «Про затвердження Плану заходів Міністерства освіти і науки щодо розвитку психологічної служби на період до 2017 року» Українським науково-методичним центром практичної психології і соціальної роботи спільно з педагогічною громадськістю проведено роботу щодо оптимізації документації практичного психолога та соціального педагога навчального закладу.

За результатами проведеної роботи розроблено **нові зразки документації** та протоколів діяльності працівників психологічної служби системи освіти України, які надсилаються для використання в установленому порядку:

- план роботи практичного психолога/соціального педагога (додаток 1);
- графік роботи практичного психолога/соціального педагога (додаток 2);
- журнал щоденного обліку роботи практичного психолога/соціального педагога (додаток 3);
- протокол індивідуальної консультації (додаток 4);
- протокол індивідуального діагностичного обстеження (додаток 5);
- протокол діагностичного обстеження класу/групи (додаток 6);
- протокол психологічного аналізу уроку (заходу) (додаток 7).

Електронна версія матеріалів розміщена за посиланням: www.psyua.com.ua, www.facebook.com/groups/psyua.

Звертаємо увагу, що не допускається введення додаткової документації для практичного психолога/соціального педагога навчального закладу.

Заступник
Міністра-керівник апарату

О.В. Дерев'янку

Додаток 1

до листа Міністерства
освіти і
науки України
від 17.09.2015. № 1/9-442

ЗАТВЕРДЖЕНО

Директор _____
(назва навчального закладу)

(підпис)

(П.І.Б.)

ПОГОДЖЕНО

Директор (методист) районного
(міського) центру
практичної психології і соціальної роботи

(підпис)

(П.І.Б.)

ПЛАН

роботи практичного психолога/соціального педагога

(назва навчального закладу)

(прізвище, ім'я, по батькові)
на 20 ____ - 20 ____ навчальний рік

№ з\п	Зміст роботи з учнями (дітьми), педпрацівниками, батьками, адміністрацією навчального закладу	Термін проведення	Де і з ким проводиться
	1. Психодіагностична робота		
	2. Консультативна робота		
	3. Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота		
	4. Психологічна просвіта		
	5. Навчальна діяльність		
	6. Організаційно-методична робота		
	7. Зв'язки з громадськістю		

Додаток 2

до листа Міністерства
освіти і
науки України
від 17.09.2015. № 1/9-442

ЗАТВЕРДЖЕНО

Директор _____
(назва навчального закладу)

(підпис) (прізвище, ім'я, по
батькові)

ГРАФІК РОБОТИ

практичного психолога/соціального педагога

(назва навчального закладу)

(прізвище, ім'я, по батькові)

Дні тижня	Інтервали робочого часу	
	з _____ год.	по _____ год.
Понеділок		
Вівторок		
Середа		
Четвер		
П'ятниця		

Додаток 3

до листа Міністерства
освіти і
науки України
від 17.09.2015. № 1/9-442

**Журнал щоденного обліку роботи
практичного психолога/соціального педагога**

(назва навчального закладу)

(прізвище, ім'я, по батькові)

Орієнтовний план роботи
працівника психологічної служби
на _____ місяць

Тиждень	Вид роботи Зміст роботи	Вид роботи	Цільова аудиторія	Примітка
3 по				

Дні тижня	Д а т а	Цільова аудитор ія	Кіль кість осіб	Зміст роботи	Вид роботи	Методи (методики/прог рами) роботи	Кількість годин	При мітка
Всього								

Додаток 4
до листа Міністерства
освіти і
науки України
від 17.09.2015. № 1/9-442

ПРОТОКОЛ
індивідуальної консультації

(назва навчального закладу)

Дата: _____

П.І.Б. дитини (учня/студента) _____

Хто звернувся _____

Тематика звернення (запит) _____

Короткий опис звернення:

Зміст проведеної роботи _____

Висновки:

Рекомендації _____

З висновками і рекомендаціями ознайомлений:

П.І.Б. _____

(підпис)

Практичний психолог/соціальний педагог

(П.І.Б.)

(підпис)

Додаток 5
до листа Міністерства
освіти і
науки України
від 17.09.2015. № 1/9-442

ПРОТОКОЛ
індивідуального діагностичного обстеження

(назва навчального закладу)

Дата (строки) проведення _____

Дитина (учень/студент) _____

Клас (група) _____

Мета обстеження _____

Хто звернувся _____

Тематика звернення (запит) _____

Короткий опис звернення:

Зміст проведеної роботи: _____

Висновки: _____

Рекомендації: _____

З висновками і рекомендаціями ознайомлений:

П.І.Б. _____ (підпис)

Практичний психолог/соціальний педагог

_____ (П.І.Б.)

_____ (підпис)

Додаток 6
до листа Міністерства
освіти і
науки України
від 17.09.2015. № 1/9-442

**Протокол
діагностичного обстеження класу/групи**

Дата (строки) проведення _____

Мета дослідження – _____

Проблема: _____

Психодіагностичний інструментарій – _____

Характеристика вибірки – _____

Клас/група _____

Кількість дітей (учнів/студентів) _____

Вік від _____ до _____ років. Середній вік _____ років.

_____ дівчат (____%), _____ хлопців (____%).

Результати обстеження: _____

Висновки: _____

Рекомендації: _____

З висновками і рекомендаціями ознайомлений:

П.І.Б. _____ (підпис)

Практичний психолог/соціальний педагог

(П.І.Б.)

(підпис)

ПРОТОКОЛ*
психологічного аналізу уроку (заходу)

(назва навчального закладу)

Дата: _____

Клас/група _____

Прізвище вчителя/ вихователя, який проводив заняття / урок

Хто звернувся _____

Тема (назва) уроку (заходу) _____

Мета уроку/заходу _____

Зміст проведеної роботи:

Висновки:

Рекомендації:

З висновками і рекомендаціями ознайомлений**:

П.І.Б. _____ (підпис)

Практичний психолог/соціальний педагог (П.І.Б.) _____ (підпис)

* - психологічний аналіз уроків (занять) здійснюється виключно за запитом адміністрації навчального закладу;

** - зазначається особа, якій надається копія цього протоколу

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор _____
(назва навчального закладу)

(підпис) (прізвище, і., п/б.)

СТАТИСТИЧНИЙ ЗВІТ
про роботу практичного психолога

(назва навчального закладу)

(прізвище, ім'я, по-батькові)
за _____ чверть 200__ - 200__ навчального року

№ п/п	Основні види роботи	Охоплено осіб	Затрачено годин
1	2	3	4
1.	Індивідуальна психодіагностика: а) учнів (дітей) всього: у т.ч. – дошкільного віку; – початкових класів; – середніх класів; – старших класів; – учнів ПТНЗ; – студентів ВНЗ I-II рівня акредитації. б) педпрацівників в) батьків.	_____ _____ _____ _____ _____ _____	_____ _____ _____ _____ _____ _____
2.	Психодіагностика групова, соціально-психологічні дослідження серед: а) учнів (дітей) всього: у т.ч. – дошкільного віку; – початкових класів; – середніх класів; – старших класів; – учнів ПТНЗ; – студентів ВНЗ I-II рівня акредитації. б) педпрацівників. в) батьків.	_____ _____ _____ _____ _____ _____	_____ _____ _____ _____ _____ _____
3.	Індивідуальне консультування: а) учнів (дітей) всього: у т.ч. – дошкільного віку; – початкових класів; – середніх класів; – старших класів; – учнів ПТНЗ;	_____ _____ _____ _____ _____ _____	_____ _____ _____ _____ _____ _____

	<ul style="list-style-type: none"> – студентів ВНЗ I-II рівня акредитації. б) педпрацівників. в) батьків.	_____	
4.	Групове консультування: а) учнів (дітей) всього: <ul style="list-style-type: none"> у т.ч. – дошкільного віку; – початкових класів; – середніх класів; – старших класів; – учнів ПТНЗ; – студентів ВНЗ I-II рівня акредитації. б) педпрацівників. в) батьків.		
5.	Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота (індивідуальна) з учнями (дітьми): а) індивідуальна (всього): <ul style="list-style-type: none"> у т.ч. – дошкільного віку; – початкових класів; – середніх класів; – старших класів; – учнів ПТНЗ; – студентів ВНЗ I-II рівня акредитації. 	_____ _____ _____ _____ _____	
6.	Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота (групова) з учнями (дітьми): а) індивідуальна (всього): <ul style="list-style-type: none"> у т.ч. – дошкільного віку; – початкових класів; – середніх класів; – старших класів; – учнів ПТНЗ; – студентів ВНЗ I-II рівня акредитації. 	_____ _____ _____ _____	
7.	Проведення ділових ігор, тренінгів для: а) педпрацівників; б) батьків.	_____ _____ _____	_____ _____ _____

8.	Психологічна просвіта, виступи перед: а) учнями (дітьми); б) педпрацівниками; в) батьками.		_____ _____ _____
9.	Навчальна діяльність (викладання психологічних дисциплін): – курси за вибором; – факультативні заняття; – гурткова робота.		_____ _____ _____
10.	Зв'язки з громадськістю, відвідування (кількість осіб; кількість годин, витрачених на заходи): – учнів (дітей) вдома; – батьків за місцем роботи; – органів виконавчої влади та громадського самоврядування.		_____ _____ _____ _____

Примітки:

Статистичний звіт про роботу:

а) практичним психологом (соціальним педагогом) навчального закладу освіти за чверть подається в районний (міський) центр практичної психології і соціальної роботи або методисту;

б) директором районного (міського) центру (методистом) за півріччя подається в обласний центр практичної психології і соціальної роботи;

в) директором обласного центру за навчальний рік подається в Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи.

Додаток 4

до листа Міністерства
освіти і науки України
від 27.08.2000 р. №119-352

Нормативи часу на основні види роботи практичного психолога

№ позиції	Найменування видів робіт	Одиниця виміру обсягу роботи	Нормативи часу (год.)
1	2	3	4
Організаційно-методична робота			
1.	Складання плану роботи: на місяць на рік	План	2,5 6,0
2.	Складання звіту про виконану роботу: за місяць (чверть) за півріччя (рік)	Звіт	4,0 8,0
3.	Підготовка до проведення тренінгів, ділових ігор тощо з учнями (дітьми), батьками, педпрацівниками	Один захід	7,0
4.	Підготовка до педагогічних консиліумів	Один захід	5,0

5.	Підготовка до виступів на батьківських зборах, педагогічних нарадах, семінарах для педагогів	Один захід	3,0
6.	Підготовка до проведення виховних годин з учнями (дітьми), навчальних занять (курси за вибором, факультативи, гуртки)	Один захід	3,0
7.	Робота в бібліотеці, самопідготовка	Місяць	8,0
8.	Консультації в навчально-методичних та наукових центрах (зкладах)	Один захід	5,0
9.	Участь в навчально-методичних семінарах (нарадах) психологів (соціальних педагогів)	Місяць	8,0
Психодіагностична робота			
10.	Індивідуальна психодіагностика (обстеження, обробка результатів, оформлення висновків і рекомендацій)	Один учень (дитина), педпрацівник, батько	6.0
11.	Групові психодіагностика, соціально-психологічні дослідження (обстеження, обробка результатів, оформлення висновків і рекомендацій)	Один клас (група дітей), група педпрацівників,	16.5
Консультаційна робота			
12.	Індивідуальне консультування:	Одна бесіда	
	а) учнів (дітей) у т.ч.:		
	– дошкільного віку	Одна бесіда	1,0
	– початкових класів	Одна бесіда	1,0
	– середніх класів	Одна бесіда	1,5
	– старших класів	Одна бесіда	2,0
13.	б) педпрацівників	Одна бесіда	1,5
	Профконсультації з учнями (включаючи бесіди з батьками, педагогами) без проведення психодіагностичної роботи, у т.ч.:	Один учень	
	– середніх класів	Один учень	3,0
	– старших класів	Один учень	5,0
Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота			
14.	Корекційно-відновлювальна та розвивальна робота з учнями (дітьми) у т.ч.:		
	а) індивідуальна	Один учень (дитина)	30,0
	б) групові		40,0
15.	Проведення ділових ігор, тренінгів для педпрацівників, батьків	Одна група	40,0
Психологічні просвіта			
16.	Виступи перед учнями (дітьми), педпрацівниками, батьками, в установах та організаціях тощо	Один виступ	Фактично використаний час
Навчальна діяльність			
17.	Викладання навчального матеріалу за програмами курсів за вибором, факультативів, гуртків	Одне заняття	1,0

<i>Зв'язки і громадськістю</i>			
18.	Відвідування учнів (дітей) вдома, бесіди з батьками	Один захід	2,0
19.	Відвідування батьків за місцем роботи	Один захід	3,0
20.	Вирішення питань з місцевими органами виконавчої влади та громадського	Один захід	2,5

Примітки:

Приводяться упорядковані під звітність практичного психолога (соціального педагога) нормативи, розроблені Національним центром продуктивності Міністерства праці України та затверджені наказом Міністерства освіти України від 07.12.95 р. № 339.

У звітах на види робіт, які не включені до даного переліку, але виконувалися практичними психологами (соціальними педагогами), проставляється фактично використаний час, якщо ці роботи відносяться до їх посадових обов'язків.

Лист Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України**«Щодо організації та проведення «години психолога» у загальноосвітніх навчальних закладах» (04.07.12 № 1/9-488)**

Уповноваженим Президента України з прав дитини у червні місяці цього року оприлюднено аналітичну довідку за результатами опитування дітей віком 10-17 років у межах проекту «Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років незалежності». Аналіз засвідчив, що кожна друга дитина зазначає порушення або недотримання тих чи інших прав, які мають бути гарантовані в сучасному суспільстві. Зокрема, 56% дітей вважають, що в нашій країні порушується право на захист від жорстокості, знущання, брутального поводження; 52 % вважають, що існують випадки сексуальної експлуатації дітей; 47% вважають, що діти піддаються трудовій експлуатації; 48% вважають, що порушується право дітей висловлювати власну думку; 43% знають про випадки, коли діти, які вчинили злочин, піддавалися тортурам та приниженню.

Важливим питанням для дітей, які стали жертвами злочину, є отримання психологічної допомоги, але лише 19% постраждалих її отримали. Міністерство вважає, що керівникам навчальних закладів необхідно переглянути систему роботи шкільних психологічних служб і рекомендує **запровадити з вересня 2012 року проведення у навчальних закладах «години психолога»**. Таку годину необхідно передбачити у плані роботи навчального закладу в частині позакласної роботи **1 раз на місяць для кожної групи/класу**. При введенні «години психолога» необхідно враховувати норми гранично допустимого навантаження та умови роботи закладу відповідно до Державних санітарних правил і норм влаштування, утримання загальноосвітніх навчальних закладів та організації навчально-виховного процесу (ДСанПіН 5.5.2.008-01, Постанова Головного державного санітарного лікаря України від 14.08.2001 № 63 погоджена листом Міністерства освіти і науки України від 05.06.2001 № 1/12-1459).

Крім того, вважаємо за доцільне забезпечити обов'язкове **проведення психологами та соціальними педагогами особистісно орієнтованих факультативних курсів, що рекомендовані МОНмолодьспортом**, в т.ч. закладами післядипломної педагогічної освіти.

Запровадження «години психолога» та проведення психологами факультативних курсів сприятиме у розв'язанні ряду соціально-педагогічних проблем в учнівському середовищі та забезпечить педагогічним навантаженням цю категорію педагогічних працівників, оскільки значна їх кількість працює, відповідно до штатного розпису, на 0,5; 0,75 та 0,25 відсотків ставки.

Просимо довести зміст листа до відома керівників органів управління освітою та директорів навчальних закладів.

Заступник Міністра

Б. М. Жебровський